

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK :

1. Praeceptor Germaniae. *Stromp László* 69
2. Állam és egyház viszonya (II. közl.). *Csiky Lajos* 87
3. Comenius a felső oktatásról. *Jausz Vilmos* 99

II. TÁRCZA :

- Egy Melanchton-okirat. *S. L.* 108

III. EGYHÁZI SZEMLE :

- Külföldi egyházi élet. *p—f.* 112

IV. IRODALMI SZEMLE :

a) Hazai irodalom :

- Ferenczy Zoltán : A kolozsvári nyomdászat története. *Dr. Rupp K.* 120

b) Külföldi irodalom :

- Herzog : Realencyclopaedie. *Sz. M.* 128
Bestmann : Entwicklungsgeschichte. *j. v.* 130
Wimmer : Liebe und Wahrheit. *Sz. M.* 133

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: a) pártfogók, b) alapítók c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok.
5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5°/_o-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

PRAECEPTOR GERMANIAE.

Emlékezés Melanthon Fülöpre, születésének negyedszázados emlékünnepe
alkalmából 1897. február 16.

I.

A pár év előtt nagy fényvel restaurált wittenbergi vártemplom azon híres kalapácsütéseken kívül, a melyekkel Luther annak kapuján, a 95 tétel felszögelése alkalmával, a kresztyén társadalom újkorának riadóját verte el, főleg két síremlék miatt nevezetes, melyeket boltozata fedez s melyek alatt Luthernek s Melanthonnak¹ hült tetemei nyugosznak. Egymás mellett küzdöttek, illik egymás mellett piheenniök is: egyazon szentségnek két — a gondviselés által egymás kiegészítésére rendelt őre, munkása. A nemes érczből, melyet Luther, az eislebeni bányász fia, erős kezével napfényre hozott, Melanthon, a bretteni fegyverkovács gyermeke elkészí-

¹ Nevét rendszerint Melanchtonnak írják, ámde nem helyesen. Igaz, hogy Reuchlin, a humanisták akkori szokása szerint, ily alakban görögösítette át M. családi nevét („Schwarzerd“ = fekete föld, μέλαν+κτῶν) s maga M. is kezdetben váltakozva mindkét formában írja magát: de már 1530-tól kezdve állandóan a „Melanthon“ nevet használja, a mint ez 1562-ben, tehát halála után két évvel kiadott műveiből (wittenbergi kiadás) kiviláglik. — V. ő e tekintetben a *Brettschneider-Bindseil*-féle „Corpus Reformatorum“-ot is. — Pozsonyi ev. lyceumi levéltárunkban meg van egy M. által Wittenbergben 1560-ban, biz. Crossensky Erasmus számára kiállított s néhány ajánló sorral is ellátott papavató bizonyítvány, ezen is, tehát nem sokkal halála előtt, Melanhtonnak írja nevét. Reánk nézve tehát legyen döntő Mel. egyenes akarata. Ezt kívánja a történeti érzék és érdek, melylyel szemben ily nagy történeti alaknál a nyelvészeti érdeknek háttérbe kell szorulnia. V. ő még a *Schmid*-féle „Encykl. des ges. Erziehungs- u. Unterrichtswesens“ „Mel.“ és e füzet „Egy Mel. okirat“ cz. cikkét.

tette az igazságnak legyőzhetlen fegyverét, hozzátársítván a valláshoz a tudományt, a reformatióhoz a humanismust; a mivel újjáteremtette az egész oktatásügyet s megszerezte magának a „Praeceptor Germaniae“, a Németország tanítója dísznevét, kinek epitaphiumául kortársa, a költő paedagogus. Fabricius (Goldschmid) György méltán írhatta :

„Incluta quidquid habet studiis Germania laudis :
Ingenio peperit, clare Philippe, tuo“.

A tanítói cím — mondja Melanthon egy francia élet-írója, Nisard ¹ — „a címek legszerényebbike vagy egyik legnagyobbika, a szintérhez képest, a melyen a leczkék adatnak. Mikor az iskola egy egész nagy népet foglal magában, nincs annál szebb és irigylendőbb valami“. A szellemes, bár műve sok helyén felette elfogult francia írónak e helyt tökéletes igaza van. S midőn azt látjuk, hogy korának annyi jeles tudósa s paedagogusa között egyedül Melanthont éri a különös dicsőség, hogy egy egész nemzet egyetemes tanítójának nevezessék : e tény csak annál inkább fokozza vágyunkat s teszi kötelességünké, hogy ez irányban közelebbi vizsgálódásba bocsátkozzunk s tisztán megállapítsuk, miért s mennyiben lett Melanthon nemzetének eminens értelemben vett „praeceptora?“

A titok kulcsa azon már jelzett viszony, melyben a reformatio s humanismus egymás közt áll.

Hogy mi a reformatió, azt fejtegetnem szükségtelen. Az üdvre sovárgó léleknek önállóságra ébredése az egyedüli tekintélynek felismert Istenige alapján; Isten gyermekének, ki a kegyelem megragadása által szabaddá lett, tiltakozása minden emberi tekintély ellen a hit dolgában; az egyénnek teljes értékében, sőt feltétlenségében való diadalra jutása az őt lenyűgző egyházzal szemben; felragyogása a szabadság, egyenlőség s testvériség nagy eszméinek az Ige s ezt megragadó hit által érvényre jutott istenfűség alapján; egy-

¹ „Tanulmányok a renaissance és a reformatio korából“. Magyarra ford. Vajda János. M. tud. Akad. kiadása. Budapest, 1875. 460 l.

szóval megújhdás az Istenigéjéből. Megújhdás a vallásos élet egész nagy mezején ; megújhdás az eltemetett, lánczra vart. porlepte bibliának s ebben az Ige forrásának [újból való megnyitása által ; megújhdás a keresztyén szellemnek az isteni Mester és az ő tanítványai által megmutatott, de a pápás egyház által elhanyagolt eredeti irányába való visszatérése útján.

Ámde a reformationnak, hogy a feladatát sikerrel megoldhassa, szövetséges társra volt szüksége ; a vallás, mely szelleméletünknek legbensőbb, legszentebb, de alapjában mégis csak egyik sphaeráját foglalja el, hogy valóban egész szelleméletünket áthassa, az ismeret, a tudomány segítségére van utalva, de csak azon tudományéra, a mely ép oly szabad, mint a hit maga, a mely ép úgy önczél, mint az üdvösség. Ezt a szövetséges társat pedig megtalálta a reformatio a humanismusban. Luther Melanthonban Így lett e két gondviselés-szerű alak együtt a megújhdott egész keresztyén társadalom megteremtője, így vált a protestantismus, mint az eredetileg vallási motívumokon nyugvó szellemirányzat, egyúttal a társadalmi, politikai, közgazdasági, tudományos és művészeti fejlődésnek, egyszóval az újkor egész culturájának élő forrásává, örök biztosítékává.

Tehát a mező, a melyen Melanthon megfigyelnünk s megértenünk kell, hogy jelentőségét is felfogjuk s értékét méltányolni tudjuk : a humanismus. Mi is az a humanismus?

A humanismus lényegében ugyancsak megújhdás, és pedig az antik, klasszikus világnézet s cultura újból való életre keltése útján. Hogyan? Hát annyira hanyatlottak volna a tudományok a középkorban, hogy e hanyatlással szemben csak egy menedék volt: vissza az ó-korba, a keresztyénségtől a pogánysághoz, a nagy egyházi doktoroktól a görög bölcsészekhez, római rhetorokhoz s poétákhoz? Csakugyan így volt a dolog! A hatalmas római egyháznak voltak ugyan a középkorban kiváló doktorai, a kiket a „megeczáfolhatlan“, a „szeráfi“, a „subtilis“, az „angyali“ és más hasonló díszes jelzőkkel tisztelt meg, de valójában nem volt tudománya, mert e tudomány számára hiányzott az egyedül szükséges életfeltétel: a

szabadság, a kutatásnak, a meggyőződésnek, az ítéletnek szabadsága. A tudomány nem volt öncél, hanem eszköz, a hierarchia hatalmi politikájának engedelmes eszköze. Szálló igévé lett, hogy a tudomány az egyház szolgálója („philosophia est ancilla theologiae“), s ha akadt oly vakmerő, a ki ez elvvel ellentétbe mert helyezkedni, keservesen kellett tapasztalnia, esetleg a máglyán bevallania, hogy az egyénnek mást tudnia, mást tanítania, mint a mit az egyház helyesnek tart, büntetlenül nem lehet, nem szabad. Minden a dogmatikai érdeket uralja s e szolgálatban a középkor ú. n. scholastikus tudósainak eltompul teljesen az érzékek a természet, a történet, az emberiség mult fejlődése, a classikus cultura és irodalom, sőt maga a biblia iránt is; egyedüli hőlcességök Aristoteles, a kit azonban nem képesek eredetiben olvasni, hanem miután rossz latinsággal megrontották, most e latin fordítás alapján tovább rontanak; ő vele s az ép oly kevésbé megértett Plátóval igyekeznek bizonyítani az egyház tantételeit: úgy, hogy az egész theológiájok nem egyéb, mint megromlott bölcsелеm s megromlott keresztyénség durva keveréke, melylyel magukat s a világot ámítják, miközben nominalisták és realisták, a dolgok és a fogalmak közti viszonynak tisztázása érdekében évszázados haszontalan czivódást folytatnak egy oly kérdés felett, a mely lényegében teljesen azonos avval, hogy mi is volt hát előbb, a tyúk-e, vagy a tojás? Melanthon maga, még heidelbergi tanuló korából panaszolja, hogy ott az ifjúság nem tanult egyebet, mint üres fecsegést, Aristoteles alapján, s midőn később Tübingába jön, egy tudós baráttól, ki Aristoteles etikáját magyarázta, azt kellett hallania, hogy e tan sokkal magasztosabb annál, a mely a bibliában van; egy másik barát pedig egy alkalommal, templomi predikációjában azt fejtegette, hogy nem baj, ha az egész biblia elvész is, mert a vallást Aristotelesből teljesen reconstruálni lehet. A mi, Melanthon csipős megjegyzése szerint, „legalább eredeti gondolat volt s ezért többet ért, mint ama theologiai czivódás vagy a tudatlan papok barbár fecsegései, melyektől a templomok visszhangoztak“.¹

¹ V. ö. R. Schaefer: „Ph. M. Leben“ Gütersloh, 1894. 34. és 42. l.

S ez aprólékos czivódások valóban felette épületesek valának. A dogmát magát kritika alá venni, egyenes szentlélek elleni bűn. Mit tegyen hát a jó scholastikus barát? A lényeggel nem foglalkozhatik, hát épít szép rendszert. „Szókból lehet rendszert csinálni“, mondja a Faust nagy költője s valóban a középkor theológiája e tekintetben bámulatosat alkotott. Kiépítette a hierarchiai tan rendszerét, a melynek tagoltsága, arányai, fensége az azon korban — s bizonynyal nem ok nélkül, ép azon korban — virágzott gótikus dómokéval vetekedik. De miként e gótikus építmények merész vonalai grotesk, bizarr állatok s szörnyalakokkal diszítvék: ily tarkaságát látjuk ama tanrendszer épületén is a szőrszálhasogató kérdések bizarr czifraságainak, a melyekbe elméjük, mert a lényegyet kutatnia nem volt szabad, szükségszerűleg elmerült, elforgácsolódott. Szomorúan érdekes képét rajzolja e tudományos sötétségnek maga Melanthon, witembergi beköszöntő beszédében,¹ a melyben a scholasticismust egyenesen barbarismusnak minősíti, tudományát pedig álszineskedéssel, sőt czélzatos csalással vádolja s főképviselője, a párisi egyetem („Sorbonne“) után „Sophismata Sorbonnica“-nak nevezi. Mert a scholastikusok, Melanthon szerint, épen azt cselekszik, a mit a sophisták Plato korában: a mi nekik kedves, abban a szertelenségig túlcsapongnak, a mi kellemetlen, azt megvetőleg mellőzik. Az összetartozó dolgokat szertetépik, az össze nem tartozókat meg összezagyvalják, mintha csak Kentaurokat vagy Chimärákat kellene festeniök. Innen aztán a rengeteg homály minden téren, úgy hogy a scholastikusok maguk sem tudják, miről vitatkoznak valójában. Hozzá a nyelvük a legbarbárabb, legmegromlottabb latinság, a mely irataikat még homályosabbá teszi, úgy hogy szinte azt kellene gondolni, hogy miként hajdan az ephesusi síró philosophus, Heraklitosz, ők is legnagyobb örömeiket kifejezésük homályos voltában találják. Ezért aztán nem is lehet csodálkozni, ha áltudományok sem a szellemet, sem a jellemet nem műveli: a minek

¹ „Ph. M. Sermo habitus apud Juventutem Academ. Witemberg. de corrigendis adolescentiae studiis. 1518.“ Corp. Ref. I. 52. XI. 15. sk.

bizonyítékát épen maguk a scholasticismus főképviselői, a barátok szolgáltatják, a kik lusták és tudatlanok egyaránt. Elromlott tudomány pedig romlott erkölcsöket nemz. Azért Melanthon hadat üzen a scholasticismusnak már most, mindjárt tanári pályája küszöbén, életre-halálra, mert úgy van meggyőződve, hogy a ki az egyháznak s államnak javát akarja, amaz iránynyal békét egyáltalán nem köthet.¹ A hol azért alkalmá nyílik, kérlelhetlenül leleplezi tudatlanságukat. Az „epistolae obscurorum virorum“ cz. klasszikus satyra-gyűjteményben, a mely a scholastikus barátok tudatlanságát s konyhalatinságát oly pompás gúnnyal ostorozza, ott találjuk azt a humortól sziporkázó „Carmen Rithmicale“-t, a melyben szegény „Schlauraff Fülöp“ magister kölni barát, elpanaszolja keserves élményeit, melyeket a különféle német egyetemeken a „poétáktól“, vagyis humanistáktól szenvednie kellett. Mindenütt csak gúnyos szidalomra talált, itt-ott még el is verték szegényt; mindenütt új könyveket gyártanak (a jó barátoknak a régi classikusoknak még csak hírét sem hallotta, azok iratainak kiadása „új könyv“) s a theologusokat (=scholastikusokat) megvetik; de valamennyi közt leghitványabb a tübingai Melanthon, ettől kellett a legtöbb gorombaságot elszenvednie: ám fogadalmat is tesz, hogy ha ez a gézengúz ember valahogy könnyű szerrel elpusztulna, bucsúra menne szent Jakabhoz. Végül sok bolyongás után Kölnbe ér, hol társai között nyugodalmat s békességet talál.² Ezt a pompás satyrát, melynek éle — mint látjuk — a kölni barátok ellen

¹ Corp. Ref. XI. 269. V. ö. „Monumenta Germania Paedagogica“ VII. k. dr. *Karl Hartfelder*. „Ph. M. als praeceptor Germaniae“. Berlin. 1889.

² „Tunc ad Tubingam abii:
Hic sedent multi socii,
Qui novos libros faciunt
Et Theologos vilipendunt.
Quorum est vilissimus
Philippus Melanctonius,
Sicut ego cognovi;
Et igitur Deo vovi,

Si viderem illum mortuum,
Quod irem ad sanctum Jacobum.
Fuit et Bebelius
Et Johannes Brassicanus
Et Paulus Vereander
Die schworen alle miteinander
Quod vellent me percutere.
Si non vellem recedere“ . . .

irányul, állítólag Melanthon írta¹ és pedig nyilván anyai nagybátyjának, a kölni Hogstraten Jakab által megtámadott Reuchlinnak védelmében, a mely vita intézésében Melanthonnak egyébként is nevezetes szerep jutott.² Tudjuk, hogy 1518-ban még egy satyrát akart írni Hogstraten ellen, de ekkor már Luther harczy riadója a közfigyelmet a Reuchlin-Hogstraten vitától elvonta s Wittemberg felé terelte. Ekkor mondta volna Reuchlin: „Hála Isten, végre akadt ember, a ki majd keserves munkát ad nekik s engem, öreg embert, nyugodtan hagynak meghalni“.³ Ámde Melanthon nemcsak gúnyolódni tudott a scholastikus barátok tudatlansága felett, miként a többi humanisták: ő utálta és gyűlölte őket. Fennmaradt egy előadása,⁴ melyben hallgatóit egyenesen az ő sophisticájuk meggyűlölésére buzdítja. Mert a gonoszat nem elég csak kinevetni, azt gyűlölni, sőt irtani is kell. S ez erkölcsi motivummal már a humanistában a reformátor nyilatkozik meg.

Ámde a scholasticismus tudatlanságának s barbárságának feltárásával még csak a képnek egyik, sötétebb felét, mondhatnók hátterét rajzoltuk meg, a melyről életteljes alakok domborodnak le, kik vagy a mystikusok, vagy a humanisták gárdájába valók. Vajmi természetes volt, hogy ama tudományos, vagy helyesebben mondva tudománytalan ridegség, mely a keresztyénség benső, mondhatnók életlényegét egy — bárha csalhatatlannak is vallott — tanrendszer külső formalismusába fojtotta s az üdvöt ennek vak elfogadásától tette függővé, nem elégítette ki az üdvre sovárgó kegyes sziveket s a scholasticismussal szemben vallási téren mindinkább érvényre jutott a mysticismus, a kegyes léleknek az istenséggel közvetlen egységre valló törekvése s ez irány szülte a Taulereket Lyrákat, a kik ismét Luther útját egyengették, úgy

¹ Így *Bretschneider*: Corp. Ref. X. 470—479. *Hartfelder* viszont *Huttennek* tulajdonítja i. m. 58 l.

² A viszály alapokat és intézését lásd: *Nisard* i. m. 309. sk l.

³ R. *Schaefer* i. m. 47. l.

⁴ „De Odio Sophisticæ“ Corp. Ref. XI. 544—550.

hogy nem egészen alaptalan a scholastikus barátok bosszús gúnyolódása :

„Si Lyra non lyrasset
Lutherus non saltasset“ . . .

De másrészt az is természetes, hogy azokban, a kiknek szelleméletében az intellectuális, az aesthetikai motivum volt erősebb, feltámadt a vágy tisztább ismeret, megbízhatóbb igazság s a tudományos igazság kutatásához nélkülözhetlen tudományos szabadság után. Hol keressék a megváltó szabadságot, igazságot? Akkor menekülnek — Konstantinápolynak a törökök általi elfoglalása (1453.) következtében — a kelet tudósai nyugatra, görög tudományukkal, könyvtáraikkal s tanítani kezdenek a nyugaton régi, régi s itt mégis új, mert rég elfeledett dolgokat. Az új irány először is Itáliában talál tűzhelyet s a classikus Róma utódai csakhamar a saját multjukat is más szemmel nézik, mint eddig. Felkutatják ősi nagy íróikat s észreveszik, hogy tulajdonképen csak a classikusok világában van az ő igazi otthonuk, míg a jelenkor, mely az egyéniséget ieljesen elnyomja, rabszolgaság, idegen világ nekik. Az ember kezdi megismerni, megérteni önmaga értékét. S a mint így fellelékezve körültekint, látja, hogy az a válaszfal, melyet közte s a természet között az egyház emelt, valójában csak börtönkerítés a lélek számára, s megtanulja a világot nem nézni többé a barátok világkerülő s gyűlölő szemüvegén keresztül. S miként a börtönéből kiszabadult rab megittasodva élvezi a szabad levegőt : úgy érzi, tapasztalja az önmaga s a természet igazi értékének tudatára ébredt ember is, mily szép a világ ! És megtanul a természetnek, az életnek örülni, vágya kiüzi a messzeségbe, kutatni, látni, élvezni a természetet és annak titkait nem a nyüzgő hagyomány, de saját értelme alapján megérteni. Ez a kutató vágy aztán átöröklődik a történet sphaerájába is s legszebb emlékét a Konstantin féle donatio kritikájában állítja fel.¹ Az okszerű kutatás lassanként felkölti a történeti pragmatismus iránti érzéket ; embereket, népeket kezdik benső pszichologiai fejlő-

¹ E. Valla : „De ementita Const. Donatione“.

désük nyomán tanulmányozni, az egyes írók s iratok magyarázója pedig többé nem az egyház vagy az iskola tekintélye, de az írók s iratok maguk s a lélek legnagyobb gyönyörűsége a classikus írók szelleme mélyébe hatolva, annak tartalmát a lehető leggondosabb finomsággal kifejezni, a mi a fordítás művészetét csodálatos fokra emeli.¹ „Így látjuk, mint törí szét az individuum hatalma a traditio és tekintély korlátait. A mi e törekvésnek az enthusiasmus s biztosság bizonyos fokát kölcsönzi, az annak felismerése, hogy ők csak egy nagy, rég elfeledett multnak munkáját folytatják: az antik szellem táplálja a modernt; az antikon tanulja meg az ember magát s a világot megérteni, s megfordítva, a maga új világnézete képezi az ó-világ megértésének kulcsát. A mire törekszik, azt az ó-kor már készen adja és pedig a tökéletes szép formájában. E szép titka immár ellesve. Ezen a fősúly. S ez aesthetikai szempont alá esik immár minden, még a morál is. Az életet széppé, kellemessé tenni: ez a czél; s a humanista életideál a „beata tranquillitas“.² Hogy hová emelte ez új irány Olaszországot, annak jellemzésére elegendő az olasz renaissance fénykorára utalni. „Az olasz renaissance rejtette méhében mindazon positiv erőket — mondja egy szabad gondolkozású író³ — melyeknek a modern culturát köszönhetjük, milyenek: felszabadulása a gondolatnak, megvetése a tekintélynek. a műveltség győzelme a származás kérkedése fölött, lelkesedés a tudományért s az emberiség tudományos multjáért, az individuum feloldozása békőiből, az igazság izzó szeretete s a látszat és effectus elleni ellenszenv.“

Valóban ez is megújhódás volt; megújhódás a tudományok s művészetek mezején, megújhódás az ember önállóságának, az individuum feltétlenségének érvényre jutása által, megújhódás régi alapokon. A „homo“ amaz igazi fenségében, a maga ősi szabadságával lép fel s ez irány neve azért a „humanismus“, az emberiség iránya.

¹ V. ö. P. Dresos: „Humanismus u. Reformation“. Leipzig, 1887. 10—11. lap.

² U. o. 11—12. l.

³ Nietzsche: „Menschliches, Allzumenschliches“. Chemnitz, 200 l.

Az olasz renaissanceon épül fel aztán a németországi, a mely amattól csupán irányának gyakorlatibb voltában tér el. A német humanisták, poéták, írók, de javarészből egyúttal paedagogusok is, a kiknek eszménye, hogy a culturát, melynek kincses házát ők is a classikus világban fedezték fel, általánossá, közkinccsé tegyék. Reuchlinnek, ki egyébként még inkább a humanisták czébszerű kerete mögé visszavonult, a kölni barátokkal folytatott s fentebb már említett küzdelme valójában a felvilágosodás s a tudomány szabadsága érdekében vívott küzdelem volt, azon gyámoltalan gyámsággal szemben, melyet az egyház a lelkeken a scholasticismus útján gyakorolt.¹ Ez a törekvés magyarázza meg a kor legnagyobb humanistájának is — kit Reuchlinnal együtt „Németország két szemének“ neveztek² — különös jelentőségét, ki egyébként, az újszövetség eredeti nyelvű szövegének kiadása által, eltekintve egyéb érdemeitől, a theologia reformatióját is bizonyos mértékben előkészítette.³ Ez Huttennek, ennek a legpopulárisabb humanistának, ki a legjobban értette, mint kell a humanismus elveit a nagy néprétegekbe is belevinni, óriási sikereit, másrészt pedig a kudarcot, melyet a megújulás ezen első rangú s még annyi más kiváló képviselőjével szemben a megavasodott scholasticismus szenvedett. Ama gúnyolódások, a melyekkel a szellemileg oly óriási előnyben levő humanisták az „obscurus barátokat“ ostromolták,⁴ azonban az ő tevékenységüknek csak negativ oldalát képezte, mondhatnám az általuk megkezdett új irányzatnak attikai savát szolgáltatva: mert törekvéseik positiv célja a tudományok s az

¹ Nem ok nélkül mondja *Hartfelder* i. m. 56. l., hogy ezt a hatalmas küzdelmet, a mely közép és nyugati Európa tudományos köreinek részvétele mellett a scholasticismus és humanismus között megvitatt, jelentőségre csak a kitörő reformatio multa felül.

² Bár nem esekély chauvinismussal, minthogy Erasmus holland volt s németül nem is tudott.

³ Az első kiadás megjelent 1516-ban. Ennek 1519-ben megjelent 2-ik javított kiadása szolgált Luther német újsz. fordításának alapul.

⁴ „Epistolae clarorum virorum“. „Epistolae obscurorum virorum.“ Erasmus Colloquiumai. Bebel Facetiái stb.

erkölcsi élet nemesítése, fejlesztése volt. és pedig egyrészt a teljes intellektuális s erkölcsi ürességében felismert scholasticismustól való elfordulás, másrészt s főleg a classikus tudományok s világnézet teljes feltárása által. A szolgálai utánzást utálják, eredetiből akarják a tudomány éltető italát meríteni. „Ad fontes!” ez a kiadott jelszó. Vissza a forrásokhoz: s evvel főleg a classikus nyelvészetnek új, eddig nem tapasztalt aranykorszakát idézik elő.

Természetes, hogy a szellemi mozgalom nem maradhatott Németország oktatásügyére befolyás nélkül. S tényleg azt tapasztaljuk, hogy a Konstantinápoly elfoglalását követő fél-század alatt az addig létezett hét német egyetem mellett hét új emelkedik.¹ a melyek az akkori tudás anyagát a theologia, philosophia, jog- és államtudomány, mint „a paradicsom négy folyója” útján vitték át a népbe. „termékenység s áldás özönét árasztva a föld minden országaiban az összes teremtmények örömére s Isten dicsőségére”; egyúttal azonban a barátok irigy gúnnyal nevezett „új” iránynak, a humanismusnak is többé-kevésbé hatalmas fellegetváraivá levének. Ezen utóbbi hét egyetem között, korrend szerint utolsó előtti helyen áll a böles Frigyes által alapított wittenbergi akadémia, melynek első rectora Collich dr., maga kiváló nevű humanista, első theol. dékánja pedig Staupicz dr., a finom lelkű, humanista irányú augustinus rendfőnök. A mi egy egyetemenél rendszerint hátrány, t. i. annak ujsága, az íme Wittenbergnek csak előnyére szolgált. Mert „mint új egyetem, ment lévén régi moh és lomtól, gyors felvirágzását annak köszönhetette, hogy a kor kérdéseivel és törekvéseivel hamar megbarátkozott.”² S a kor égető kérdését, törekvését — mint láttuk — a megújulás képezte, a vallásos élet s a tudományos cultura terén egyaránt. Wittenberg e kettőt megértette. „Kilencz hóval Luther fellépése után az egész világ figyelmét magára vonja. Egyetemi város lesz 1506-ban, de egyetemmé 1517. okt. 31-én”

¹ *A régiek*: Prága, Bécs, Heidelberg, Köln, Erfurt, Lipese, Rostock
Az újak: Greifswald (1456). Basel, Freiburg (1460), Ingolstadt (1472), Tübinga (1477). Wittenberg (1502). s. o. Frankfurt (1506).

² *Haberern J.*: „M. F.” élet- és korrajz. Pest, 1860. 14. l.

— mondja Haberern — s mi hozzá tehetjük még, hogy valóban tudományos egyetemmé csak akkor lesz, midőn oda kora humanismusának legegényibb s legrokonszenvesebb képviselője, Melanthon, 1518. őszén bevonul. S midőn Luther, a renaissancenak a vallási sphaerában oly egyedül álló, valóssággal tipikus képviselője, Melanthonnal, ugyancsak a renaissancenak a tudomány mezején — mint mindjárt látni fogjuk — oly eszményien előkelő képviselőjével Wittembergben kezet fog: e kézszerítés két új nagy elvnek, a reformationnak és humanismusnak frigykötése volt, a melyeknek világtörténeti hivatása, hogy együtt a bomladozó középkor romjain egy egészségesebb, egységesebb világnézetnek, az emberiség új korszaka világépületének alapjait képezzék.

Csak egy rövid pillantás Melanthon fejlődésére, meggyőző azon intensiv hatásról, melyet a humanismus az ő egyéniségének megalakulására gyakorolt. Már bretteni tanítója. Johannes Hungarus, ki ha csakugyan magyar származású volt, nem lehetetlen, hogy a magyarhoni renaissance legnagyobb képviselője, Mátyás király „budai intézetének szellemét vitte ki magával külföldre“.¹ Melanthon saját feljegyzése szerint kitűnő nyelvész és humanista. a kitől ő a latin nyelven kívül az igazmondást s engedékenységet is megtanulta. Pforzheimi tartózkodása alatt (1507—1509.) Hiltenbrand János és Simler György, mindketten Reuchlin lelkes hívei s ugyancsak a humanismus edzett harczosa² oktatják, utóbbi főleg a görög nyelvben; s a mi a fő, az ifjú Schwarzerd Lippusz fölött mindenütt ott őrködik anyai nagybátyjának, Reuchlinnak vigyázó gondja, ki ekkor — mint a württembergi Bundesgericht elnöke — Stuttgartban lakott ugyan, de kedvencz unokaöcsésével igen élénk, és pedig úgy levélbeli, mint személyes érintkezésben állott. Hogy mennyire haladott itt a humaniorákban, azt élénken illusztrálja azon tény, hogy a kis „Lippusz“ társaival, kik közt volt Grinaeus, a későbbi budai tanár is — egy alkalommal már Reuchlin tiszteletére egy kis vígjátékot

¹ Haberern i. m. 6. l.

² Közelebbről l. *Hartfelder* i. m. 6. s k. l.

adott elő, a melyet Reuchlin maga írt — s a minek következménye lett, hogy ez örömeben kis unokaöccse nevét görögre fordítva, őt már is mintegy a humanisták czéhébe felvette; sőt egy más alkalommal, egy fogalmazványa megjutalmazását s mintegy a jövő jelzéseképen a 12 éves gyermeket ölébe ragadta, a saját tudori süvegét fejére tette.¹ Az ily névcsere akkoriban épen nem volt szokatlan, sőt a humanistáknál vajmi természetes. Hiszen a humanista, ki magát tulajdonképen Hellas és Róma polgárának tudta, a görög vagy római névre természetes jogigényt táplált s ezt nevének egyszerű fordítása által érvényesítette is. Melanthon, midőn a nagybátyjától neki adott nevet, családi neve helyett használatra elfogadta, evvel is a humanisták gárdájába való tartozását dokumentálta. S a kis humanistajelölt a heidelbergi egyetemen (1509—12.), mely szebb multja daczára² ekkor igazi scholastikus fészek volt, hol — mint tőle magától hallottuk — az ifjuság nem tanult egyebet üres fecsegésnél, már mint kitünő görög szerepel. Midőn egy alkalommal egy a görögben tájékozatlan professzora valamely név magyarázatánál fennakad s kétségét fejezi ki, ha találkozónék-e oly görög, a ki a dolgot megvilágosíthatná, a diákok, kik között ott ült Brenz, Württemberg későbbi reformátora, Bucer Márton, a későbbi irenikus theologus és Sturm, a későbbi strassburgi híres paedagogikai reformátor, egyhangúlag odakiáltották: „Melanthon, Melanthon!“ Sőt a midőn a két Löwenstein³ grófnak magántanítójává lesz, a 13 éves gyermek már óráihoz előkészületül egy görög grammatikát szerkeszt, a mely későbbi nevezetes nyelvtanának alapját képezte. 14 éves korában már a baccalaureatust eléri;⁴ de a magisteri vizsgához fiatal kora

¹ U. o. 8. sk.

² Itt tanítottak előbb Reuchlin. Agricola, Wessel (Gansfort) János stb. Ez utóbbit Luther — tudjuk felette nagyra becsülte. „Wenn ich den Wessel zuvor gelesen, so liessen meine Widersacher sich dünken, Luther hätte alles von Wessel genommen, also stimmt unser beider Geist zusammen.“

³ S nem Liebenstein. V. ö. *Hartfelder* i. m. 30 l.

⁴ Megfelel a mai abituriens vagy érettségi vizsgálatnak. A legalsó akad. grádus.

miatt, tudománya daczára, nem bocsáthatják. Ezért Melanthon megválik Heidelbergtől s Tübingába jön, a hol két évi tanulmány után, melynek keretébe a classikusokat, az egyházatyákat s a theologiát öleli fel s melyet magánúton a héber nyelvnek tanulmányozása egészített ki, magisterré promoveáltatott, és pedig 11 társa között, legifjabb kora daczára, a legelső helyen.¹ Imnár mint magister artium, tehát mint az artista (philosophiai) szak diplomás tanára működik a 16 éves ifjú négy éven keresztül, tanítva a bursában s maga is tovább tanulmányozva, mely munkásságának legszebb gyümölcse az eddig prózáirónak tartott Terentius eredeti versméretének visszaállítása.² Egyúttal mint az Anselm-féle nyomdának, mely ekkor főleg humanistikus iratokat adott ki, correctora, az ugyanitt nyomtatott Reuchlin-féle vitairatok szerkesztésében jelentékeny részt vesz, sőt már itt Aristotelesnek eredeti kiadását tervezi s ehhez az anyagot szorgalmasan gyűjti.³ A midőn pedig a classika philologia doktora Bebel 1516-ban meghal, ennek teendőit is Melanthon veszi át s e megtárgult munkakörében oly jelentékeny tevékenységet fejt ki, hogy mihamar magának Erasmusnak csodálkozó elismerését vívja ki, ki a legszebb reményeknek ad kifejezést a fiatal humanista jövőjét illetőleg. Tübingában Melanthon odajövetelekor a humanismus erős fészekkel bírt, ott tanítottak egykori pforzheimi tanítóin, Hilsenbrand, Simleren kívül Bebel, Brassicanus, Stadianus, ott tanultak s működtek Oekolampadius, Gereander⁴ stb., egész kis gárda, szemben a régi irányú theologusokkal. Sajnos, e gárda mindinkább fogyott s az ósdiak erősödtek. Ezek folyton agyarkodtak reá, főleg, mert mindenben az eredeti forrásokat

¹ Corp. Ref. X. 297.

² „Comoediae P. Terentii metro memorisque restitutae“. 1516. Corp. Ref. T. 9. XIX. 655.

³ Az volt a terve, hogy Aristotelest eredeti görög szövegében, a scholastikusok kommentárjaitól megszabadítva, adja ki. E nehéz vállalatról még csak 1518-ban tett említést, s munkatársaiul: Reuchlint, Pirckheimert, Simlert, Capitot s Oekolampadiust nevezi meg. Corp. Ref. I. 26. E terve azonban — sajnos — hajótörést szenvedett.

⁴ A „Carmen Rithmicale“ Vereandere.

használta, úgy hogy Melanthon, kinek a czivódás épen nem volt kenyerre, végül köztük valóságos börtönben érezte magát. Szabadulni vágyik azért s kéri Reuchlint, helyezze el őt bárhová, a hol békén, nyugodtan taníthat. „Akárhová küldesz tanítani, oda megyek.“ Fővágya tehát a tanítás, melyben élet-hivatását ismerte fel, s csak egyet óhajt hozzá, „életét irodalmi foglalkozások között, a bölcsészet szent csendjében tölteni el“. Így került aztán, miután már előbb a hiedelbergi egyetem meghívását visszautasította, 1518-ban Wittembergbe, nagybátyja Reuchlin ajánlatára, ki nyugodt lélekkel írta róla a választófejedelemnek: „Nem tudnék köztünk németek között senkit, a ki őt túlszárnyalná, kivéve Rotterdami Erasmust. ez is holland!“ A csökönös tübingaiak szinte megőrültek, hogy e kellemetlen könyvmolytól megszabadultak. Csak az öreg Simler nézte elborult kedélylyel: „Melanthon távozása Tübinga városára szerencsétlenség, és hogy itt nem fogták föl, mily nagy volt annak a tudománya, a kit most tőle Wittemberg elragadott“.

Melanthon tehát csakugyan mint humanista távozik Tübingából Wittembergbe és pedig mint az újabb gárda tagja, t. i. azok közül való, a kik nem elégedtek meg többé a barátok tudatlansága felett való élcelődéssel, hanem szakítva a régiebb humanisták békés traditióival, az élet-halál-harcot az ósdi szellem ellenében bátran felvették minden vonalon. A humanista „poéták“ e határozottabb része nem is ingadozott — midőn ideje megjött — Huttennel Erasmustól Lutherhez átlépni. Melanthonra tübingai tartózkodása, főleg a reuchlini vitában való részvétele kitűnő iskola volt, hogy onnan Wittembergbe elhivatván, itt mihamar Luther mellé álljon s vele együtt a reformatió nagy munkáját megosztja. Erre prae-destinálta őt humanismusán felül főleg vallásos lelkülete.

Nisard, már idézett tanulmányában, azt mondja Melanthonról, a kit — miként láttuk — szive vágya csakugyan inkább az irodalom, a békés tanulmányok felé vonzott, hogy „nem reformátornak született“. Hogy „Luther előtt a választása könnyű lett volna; Luther után vagy vele, vagy ellene kellett mennie“. Evvel szemben Melanthon maga igazolja, hogy

reformátornak is, s nemcsak humanistának született, s hogy Lutherrel való megismerkedése után csakis vele mehetett. E csatlakozásának Lutherhez nem volt — mint Nisard gondolja — pusztán személyes alapja; nem pedig azért, mert itt nem közönséges társadalmi érzelmekről, de egy új, nagy elvről volt szó, a mely feltétlenül parancsol, még ha a személyes érintkezés, rokonszenv helyett ellenszenvet szülne is. Ha Melanthon csupán humanista s semmi egyéb: akkor Luther közvetlen közelében sem léphetett volna vele más viszonyba, mint Erasmus, vagy Reuchlin, a kik, bárha kezdetben a Luther által indított mozgalomban, mint az ő irányukkal rokon törekvésben, örömeiket lelték is, később bizony meghökkenve ellenségeivé levének. Mert az különbözteti meg e két irányt egymástól, hogy a humanismus mint intellectualis, aesthetikai irányú megújulás nem bírt érzékkel a vallásos üdvkérdés iránt, a mely viszont a reformatiónak, mint vallásos irányú megújulásnak egyedüli létalapját, életkérdését képezte, s ezért a humanisták, mihelyt az üdvösség dolgában az egyház tekintélyével szemben találkoznak, közönségesen elnémulnak, míg a reformátorok épen itt érzik magukat igaz elemükben s itt emelik fel szavukat, „és ha a világ mind ördög volna is!” Pusztá kritika, satyrikus gúny ily kérdések megoldásához magában véve még nem elegendő, s bármennyire hangsúlyozta legyen is a humanismus az individuum és a kutatás szabadságát, iránya, felfogása a vallási dolgokban valósággal pelagianistikus volt s így — legalább e téren — megtámadott ellenségével, a pápás egyházzal lényegében egyazon alapon állott. Innen érthető, hogy összes reformtörekvései vallási téren a középkor egyéb hasonló törekvései színvonalán felül nem emelkednek s a pápás egyház velök könnyen el is bánt: egy-két külső reform, s ezzel a nagy heccznek vége! A humanisták bármily tudós fők, de nem mind vallásos jellemelek, s innen magyarázható, hogy az a hatalmas öntudat, a mely őket jellemzi, az egyházzal szemben többnyire gyávasággá törpül. Erasmus csupán mint a régibb ívású humanismus tipikus képviselője jelentkezik akkor, midőn a hit dolgában meghunyászkodva mond le a saját ítéletéről az egyház tekinté-

lyével szemben; Valla Lőrincz, midőn az egyház megszorítja, hasonlóan minden tépelődés nélkül beadja derekát, s az egész dolgot csak komédiának tartja, melyen nevetnie kell; Reuchlin maga is csupa aggodalom, mi lesz a Luther által megtámasztott egyházzal s megzavart békességgel; igyekeznek is a veszedelmes férfiú légköréből unokaöcscsét elvonni s tudjuk, hogy a midőn Melanthon nem hajlott nagybátyja szavára, ez őt a legérzékenyebben sújtotta, a mennyiben formálisan kitagadta s gazdag könyvtárát is — többszöri ígérete daczára — végrendeletében megvonta tőle. „Ne írj nekem többé semmit ily zavaros időben“. Reuchlinnak Melanthonhoz írott e szavai híven jellemzik a humanistát. „Én pedig nem arra nézek, hogy boldogan, de hogy becsületesen s keresztyénileg éljek.“ Melanthon e szavai Reuchlinhoz pedig híven jellemzik a reformátort. A humanismus tehát valóban, daczára a szabad kutatás fennen hangoztatott elvének, vallási dologban nem ért el avval semmit, mert egy perczre sem vette komolyan. Ám Melanthon érezte, hogy a tudás szabadsága az Istentől függő léleknek épen e függésében érvényesülő szabadsága nélkül még nem áldás; de érezte azt is, hogy a midőn a vallásos lélek valamit igaznak felismert, ott nincs tekintély, nincs hatalom, melynek a hit által megszentelt tudás magát alá vetni képes volna. Igaz, az ő hite nem az az erélyes, hatalmas lutheri hit, a mely meggyőzi a világot; a mint általában fejlődése egészben zavartalan, harmonikus volt, úgy hite is az a csendes, mély és komoly hit, a mely bízik és teljesen átadja magát. S mily gazdag e hívő lélek, mely mindenkor, mindenütt s mindenha a vallásban keresi az élet főkérdésének megoldását, s a maga nyugodalmát s boldogságát. Nem keresi az emberek tetszését, de igenis Istenét s csak az a célja, hogy egész élete egy állandó istentisztelet legyen. „Ha az embereknek nem mindig tetszem is, elég, ha az Istennek tetszem. Szentül és kegyesen gondolkozni, az igazat és szükségeset megtanulni, helyesen és világosan írni, jót és hasznosan beszélni, alaposan és egyszerűen tanítani, becsületesen és kegyesen cselekedni: ez az én istentiszteletem.“ Ez az életelve s e mellett a másik, a mit Páltól tanult: „Ha Isten velünk, ki ellenünk“. Ez alapon

már diákkorában s mindvégig a biblia az ő legédesebb lelki eledele. Érti, tudja, mily törekeny edény ő magában, hogy boldogságának, üdvösségének egyetlen forrása és biztosítóka a Krisztus, ezért ha a humanisták módjára olykor lantot ragad, lelke ki-ki bontakozik a földi körből s odaszáll, ott pihen meg, a hol egyedül van számára üdvösség és béke.¹

Hát itt csakugyan nem egy erasmusi lelkületű humanistával van dolgunk, a kinek főgyönyörűsége, hogy a classicusok világában éldegélve, kellemes könyveket írjon Európa műveltjei számára s e mellett hagyja folyni a dolgokat s nem irtózik semmitől inkább, mint az egyházi hatalommal való összezördüléstől; hanem egy keresztyén lélekkel, a mely már a *μετανοια* vergődésein általment s a melynek a tudomány is az üdvösség miatt üdvös és kívánatos. Így emelkedik ő ki kora humanistái közül reformátorrá, így jut el a humanistikus tudományok köréből a theológiához. „S ha német földön a humanistikus studium a theológiával összhangzásban maradt, ha el nem pogányosodott, ha frivolitásokba el nem tévedett“ s hozzá tehetjük, ha ellenkezőleg e studium vált a reformatió által inaugurált új korszak szellemi épületanyagává s a szabad tudomány a prot. theologia elválhatlan szövetségésévé: ezt nemcsak Németország, de az egész művelt világ Germania „nagy praeceptora irányának köszönheti“.²

Stromp László.

¹ Idézve Mel. e szép költeménye *E. E. Koch*: „Gesch. des Kirchenlieds u. Kirchengesangs“ VIII. k. 351 lról. Stuttgart, 1876. Németre lefordította Gigas (Heune) János. Közölve u. ott.

„Nil sum, nulla miser novi solatia, massam
Humanem nisi quod tu quoque, Christe, geris.
Tu me sustenta fragilem, tu Christe gubernas
Fac ut sint massae surculus ipse tua.
Hoc mirum foedus semper meus cogitet, uno
Hoc est, ne dubita, foedere parta salus!“

² *Haberern*: i. m. 48 l.

ÁLLAM ÉS EGYHÁZ VISZONYA.

(Második közlemény).

E korszakban az állam és egyház közötti viszony általános jellemzéseül kiemeljük még a következőket.

Hogy a felsőségek Istentől rendelvek és hogy nekik az alattvaló, világi dolgokban engedelmességgel tartozik, azt a keresztyének még akkor is elismerték, mikor a római állam uralma alatt, mint új és meg nem engedett vallásos közösség még csak tilalmakkal és üldöztetésekkel találkoztak. Még az úgynevezett Kelemen-féle homiliák is elismerik, hogy az állam a világi dolgokban teljhatalmú s ezt a hatalmát Istentől nyerte. Azt azonban már ekkor is, mint általános elvet hangsúlyozták, hogy a vallásos hitnek és isteni tiszteletnek szabadnak kell lennie. Így például *Tertullian* (Ad. Scap. 2) kimondja: „Emberi jog és természeti törvény szerint mindenkinek jogában áll a maga hitét ápolni; senkinek sem árt, sem nem használ másnak a vallása, de a vallásnak sem áll érdekében a vallást erőszakolni“. Időközben az egyház szilárd szervezethez jutott az államban, a mennyiben benne különböző külső rendelkezések keletkeztek, melyekhez már az államnak is mindenesetre köze volt s midőn az egyház Nagy Konstantin alatt önállóságra jutott és elismertetvén, az állammal pozitív összeköttetésbe lépett: mind több és több politikai előjoghoz jutott s midőn intézményei és rendelkezései számára az államhatalom támogatását is kinyerte, egészen természetes dolog, hogy az államfő is minél nagyobb befolyást és tekintélyt igyekezett és tudott is magának az egyházban és ennek ügyeiben biztosítani. Láttuk a fentebbiekben is, hogy a császárok egyáltalán nem voltak hajlandók arra, hogy a püspökök és zsinatok intézkedéseinek egyszerű végrehajtói legyenek, sőt inkább az egyház legfelsőbb organumait és képviselőit, a püspököket részint ők magok nevezték ki, részint az ő befolyásuk alatt jutottak azok egyházi állásukhoz. A zsinatokat

ők hívták össze s biztosaik által ők vezették s természetes dolog, hogy azokon óhajtaikat, hajlamaikat és politikai nézeteiket sokszor erőszakosan is keresztülvitték.

Az egyház későbbi korszakában nagyon különbözőleg alakultak aztán e tekintetben a viszonyok a keleti és nyugoti római birodalomban, a mire különösen a külső politikai viszonyok voltak nagy befolyással. Tudjuk egyoldalról, hogy nyugoton egyes püspökök, mint p. o. *Ambrosius*, papi hivatásuk nagyságának tudatában a császárral is szembe szállottak, keleten pedig egy *Chrysostomos* azt fejtegeti, hogy a papi állás oly magasan fölötte áll a királyi méltóságnak, a milyen magasságban áll a szellem a test fölött és hogy a lelki hatalom olyannyira fölötte áll a világi hatalomnak, mint a hogy az ég fölötte áll a földnek (De sacerdot. 3, 1; Homil. 15). Ámde más oldalról nyugoton energikus gyakorlati irányzatából kifolyólag, az egyház a maga rendelkezéseiben mind nagyobb önállóságra és az államtól való függetlenségre törekedett és jutott, s a külső politikai viszonyok kellő fölhasználása mellett, teljes egységben és erőben fölemelte a hierarchiának ama hatalmas épületét, mely a pápaságban jutván teljes befejezésre, ezt a császárság hatalmától teljesen független nagyhatalmi tényezővé tette. Keleten azonban másként alakultak a viszonyok, a mennyiben itt a zsarnok császári hatalom teljes súlyával ránehezedett a püspökökre és az egész klérusra. a mihez hozzájárult az is, hogy a keleti egyházban teljesen hiányozván a nyugotinál meglevő erélyes gyakorlati szellem, a mely helyett inkább csak a tanformulák és tanvizsgáldások mélységeibe szerettek lebecsátkozni: a császárok itt oly nagy hatalomra jutottak, hogy az egyházban tényleg mindenk fölött ők uralkodtak egyedül és az egyház emberei oly magasnak és szentnek tartották a keresztyén császárságot, hogy az úgynevezett *byzantinismust*, a mely alatt a hanyatló Byzanczban uralkodott erkölcsi romlottságot, különösen a szolgálékűséget és képmutatást szokták érteni, méltán lehet a saját területünkre is alkalmazni s alatta ezt az irányzatot kell érteni, mely az állami hatalommal szemben az egyháznak még a legszorosabb vallási értelemben vett függetlenségét és rendelkezési jogát is kész volt feladni.

Justinián alatt ugyan, kinél e byzantinismus tetőfokra hágott, a papi és a császári méltóságok egymás mellé állították, kimondatván, hogy az egyik az Istennek szolgál, míg a másik az emberre tartozik, és hogy mindkettő ugyanazon principiumból, nevezetesen Istentől ered. Ámde ő volt az, ki a maga császári tekintélyével maga is adott ki és formulázott is, a pap-

ság által elibe terjesztett dogmákat s ünnepélyes módon mondotta ki, hogy őt mint császárt, a legfőbb papi méltóság illeti meg.

Meg kell még itt emlékeznünk a nyugati egyház nagy alakjának, *Augustinusnak*, az állam és egyház egymásközi viszonyára vonatkozó tanításáról is. Augustinus határozott különbséget tesz az állam és egyház rendeltetését, eredetét és méltóságát illetőleg „*De civitate Dei*“ című művében; ámde midőn ezt egyes, eléggé világos kifejezésében és czélszókban teszi, beható és összefüggő tárgyalásokba egyáltalában nem bocsátkozik. Különbséget tesz a *terrena civitas* és a *civitas Dei* vagy *civitas coelestis* között, az előbbi alatt a római államot, az utóbbi alatt a mennyei békét terjesztő Isten országát értvén. A földi ország uralkodóinak azt teszi kötelességükké, hogy erőszakkal és büntetéssel is lépjenek föl, az eretnekek és schismatikuskok ellenében; földi államnak azt tűzi hivatásául, hogy az Isten-államot képviselő katolikus egyház benső érdekeinek előmozdítása végett emelkedjék fölébe az istentelenség és a bűn régióinak. Ezen alapelv következményeivel a későbbi századokban kellett aztán elszámolni.

A császári méltóság gyöngesége és a történelem színpadán újonnan fölmerült germán népeknek, a római katolikus egyházba belépésük alkalmával a római pápák iránt mutatott teljes alázatossága egyformán hozzájárult nyugaton az egyház, különösen pedig a pápaság hatalmának emelkedéséhez. Rendkívül érdekes tanulmány végig nézni a világtörténelem színpadán, az egyháznak az államhoz való viszonyára nézve azon küzdelmeket, melyeket a *frank* és a *német birodalom* története tár elénk.

A frank birodalomban a római primátus alatt álló egyház a maga szervezetének felépülését első sorban a Karoling uralkodóknak köszönheti, mint a kik alatt az egyház igen erős és hatalmas helyet szerzett magának az állam szervezetében. A főpapok királyi hűbéresekké levének, ellátva világi vagyonnal és állami jogokkal, kik a világi elemmel együtt teljes részt vettek a politikai gyűlésekben és tanácskozásokban is, a mely gyűlésekben különben az egyházi kérdéseket is tanácskozás alá vették. A püspököket a király nevezte ki és állította be s az ő kezeibe volt egyházi területen is a legfelsőbb törvénykezés letéve.

II.

Nagy Károly és a Karolingek időszaka.

Nagy Károly császár (768—814) törvényhozása, mely az általa meghódított különböző országok törvényhozásaiban is ismétlődik, tömörségére és részletességére nézve a *Justinian* császár törvényeit juttatja eszünkbe. E mellett Nagy Károly capituláré-i, azaz azon törvényei, melyeket a birodalmi gyűlések határozatai alapján bocsátott ki, nemcsak azon haladást mutatják, melyet az egyház benső szervezete tekintetében az utolsó kétszáz esztendő alatt tett, de azon hatalmas erélyről is tanúskodnak, mely inkább az egyháznak ömaga részéről való törvényadási képességéről, mint az uralkodói tekintély pusztá súlyáról tesz bizonytságot. Nagy Károlynak az egyházra vonatkozó törvényei közül több teljesen ugyanaz *Justinian*nak és több régi szász codexnek törvényeivel, a mi arról tesz beszélő bizonytságot, hogy az idevágó törvényeket az egyházi szokás és hagyomány nagyban befolyásolta, és hogy az egyház tekintélyesebb egyéneinek a világi törvényhozókra való befolyása mindig és minden körülmények közt fenmaradt. *Nagy Károlynak* ide vágó törvényei 1. az egyház szervezetére és istentiszteleti rendjére, 2. az egyháznak s az egyház tisztviselőinek vagyonára, s végre 3. az egyház törvénykezésére vonatkoznak.

1. Az egyház szervezetét és istentiszteleti rendjét illetőleg Nagy Károly törvényei rendkívül számosak és jól körülírottak. Így (Cap. A. D. 769) a papok alá vannak rendelve püspökeiknek, és a bűjt első napján jelentést tartoznak nekik tenni lelkészkedésükről és az általok végzett szertartásokról; továbbá a püspököt hivatalos látogatásaik alkalmával tartoznak elfogadni. A püspök beleegyezése nélkül egy pap se vállalja el valamely gyülekezet lelki gondozását, sem egyik gyülekezetből ne menjen át a nélkül a másikba. A papok ne szolgáltatassák ki a misét Istennek föl nem szentelt helyeken, vagy utazás közben csakis olyan házakban, és olyan asztaloknál, melyeket a püspök előzőleg fölszentelt. A püspökök és a papság határozottan eltiltattak az ütközetekben és a táborozásokban való részvételtől, kivéve ez alól néhány püspököt, kik kíséző papjaikkal együtt, mint táborig püspökök voltak alkalmazva. Tilos volt továbbá a püspököknek és a papoknak agarakkal vadászni, valamint sólymokat és ölyveket tartani. Minden püspök tartozott dioecesisét évenként egyszer felkeresni, és ott minden pogány

szertartásnak és szokásnak lehetőleg útját állani. A püspököknek a saját dioecesisökbe eső papok és más egyházi emberek fölött kellő tekintély biztosított (Cap. A. D. 779.), ők maguk pedig a metropoliták alá rendeltettek. A püspöknek valamely más dioecesisbe tartozó papot nem volt szabad a maga egyházmegyéjébe befogadnia, sem pedig őt magasabb egyházi hivatalba állítania. A püspök köteles volt megvizsgálni a fölszentelésre jelentkezett jelölteknek hit- és erkölcsi életét s a vándor papokat és idegeneket nem volt szabad befogadnia és fölszentelnie, tulajdon püspökük „literae commendaticiae“-je és engedélye nélkül (Cap. A. D. 789.). A püspököknek pontosan elő volt írva prédikációik tárgya, a minők a szentháromság, Jézus földre alászállásában, feltámadása tanaiban való hit, az örök büntetésről, az Isten és a felebarátok iránti szeretetről, a hitről, reményről, alázatosságról, türelemről, alamizsnálkodásról, bűnbevallásról s más hasonló erkölcsi szabályokról való tanok. Általános irányban nagyszámú utasítás adatott a papság magaviseletére, például beszélgetés közben való esküdözésére, korcsmába járására, maga leivására vagy mások leitatására s igehirdetésének módjára nézve. Pontos szabályok adattak az Úrnapjának megtartását, illetőleg, mint a mely napon, semminemű szolgálai munkát végezni nem volt szabad, sem pedig útraindulni, kivéve a háborúba indulást, az élelemszerzés s a halottak eltemetése végett való kimenetelt; e napon mindenkinek templomba kellett mennie és misét kellett hallgatnia és magasztalnia Istent mindazon jótéteményekért, melyeket ezen a napon tett; sürgős szükségét kivéve nem volt szabad e napon hivatalos nyilvános gyűléseket tartani, sem pedig nyilvánosan igazságot szolgáltatni. (Cap. A. D. 789, de partibus Saxoniae.) A keresztyén szászok holttesteit az egyház temetőiben, nem pedig a pogányok „tumulus“-aiban, sírgödreiben kellett eltemetni. A gyermekeket egy éven belül meg kellett keresztelni, vagy különben az ezt elhanyagolt egyénre büntetés szabott ki; a szentély jogát körülbelül épen úgy irták körül, mint a hogy ez akkor a régebbi törvényekben történt. A gyilkosok s mindazon egyének, kik halállal büntethető bűnöket követtek el, a templomok menedékjogát nem élvezhették, sem nekik oda étel nem adathatott be. (Cap. A. D. 779.) Egy éven tíz évvel később, tehát 789-ben kelt capitulare szerint egy szentélyből senkit erőszakkal kiűzni nem lehetett, hanem az illetőnek ott lehetett maradnia mindaddig, míg a rendes birói vizsgálat meg nem indított ügyében. Valamely templomban betörni halálbüntetéssel sújtandó véteknek tekintetett. Minden évben kétszer zsinat volt tartandó (Cap. A. D. 806.) Egy

tartomány soha se volt felosztható két metropolita között. Végre (Cap. A. D. 803.) a templomokban a bibliát értelmesen kellett olvasni (lectiones in ecclesia distincte legantur).

2. A mi az *egyház vagyonát illeti*, a *Nagy Károly* császár törvényeiből igen sok foglalkozik a tizedek jogának rendezésével. A tizedek fizetésének általános elve a 789-ben „De partibus Saxoniae“ című capitularében van letéve és abban áll, hogy minden nemes ember vagyonának és munkájának tizedrészét az egyháznak és a papoknak tartozik adni, a mely rendelkezés *Nagy Károly* törvényében mindújra és újra előfordul. A püspökök és az apátok figyelmeztettek, hogy az egyház kincseire a legnagyobb gondot fordítsák, hogy azok gonoszságból vagy hanyagságból szárnyra ne keljenek (Cap. A. D. 806, 3). Különös intézkedés történt arra nézve is (Cap. A. D. 804. 3), hogy ha valaki saját birtokán templomot akar építeni, ezt a püspöknek előzetes engedélye nélkül nem teheti, és hogy a régebbi templomoknak fizetni tartozott tizedek nem adományozhatók oda egyszerűen az újabb templomoknak.

3. Az *egyházi törvénykezésre* vonatkozólag a birónak „a főpap beleegyező előzetes tudomása nélkül“ nem volt szabad büntetésre ítélni semmiféle papot, diakonust vagy clericust, mert különben az illető bíró kirekesztetett az egyházból. A püspököknek kellett saját dioecesisükben igazságot szolgáltatni a papság fölött, és ha „valamely apát, pap, diakonus, aldiakonus nem engedelmeskedik a püspöknek, a metropolitának kell közbelépnie és ha ő sem képes az ügyet elintézni, a feleknek „cum literis metropolitani“ a király elé kell ügyökkel járulniok“ (Cap. A. D. 794). A vétkes papok fölött, *Incze pápa* capitularéja szerint, az illető zsinatoknak kellett ítéletet mondaniok, és ha az az ítélet elmarasztaló volt, a pap megfosztatott szent hivatalától. A 812-ben kelt capitulare szerint, ha a püspökök és apátok fenforgó vitáikat saját magok közt eligazítani nem tudták, maga a király elé tartoztak azokkal járulni. A niceai, chalcedoni, antiochiai és sardikai zsinatok végzései bevétettek az állami törvénygyűjteménybe. Több capitularének előbeszédéből az látszik, hogy nagyon sok törvény ép úgy az egyháznak, mint az államnak védelme alatt hozatott. Így például a Kr. u. 779-ben kelt capitulare így kezdődik: „A boldogság . . . tizenegyedik évében stb. Miképpen zsinat tartatván, egybegyűltek a püspökök, apátok és előkelő világi férfiak együtt a mi Urunkkal“ stb.

A római pápa alatt álló egyház a frank birodalomban való megszilárdulását tényleg a *Karoling* uralkodóknak köszönheti, kik úgy népük erkölcsi-vallásos élete, mint saját magok

uralkodói állása érdekében igen nagy súlyt helyeztek arra, hogy az egyházzal és az egyház dolgaival minél behatóbban foglalkozzanak. *Nagy Károly* császár liturgiai és dogmatikus kérdésekkel is foglalkozott, melyeknek elintézésére, mint például a képek fölötti és az adoptián vitában, nemcsak frank zsinatokat hívott egybe (Narbonneba 788-ban, Regensburgba 792-ben, Frankfurtba 794-ben), hanem az angyalok liturgiai tisztelete tárgyában saját rendelkezéseket is tett. A papságnak lelki hivatalával járó nagy befolyásához hatalmasan növekvő vagyona is járult, a melynek birtokában, mikor *Nagy Károly* utódai alatt szertebomlott az állam ereje és egysége, a papság még világi dolgokban is saját törvénykezési jogokat kezdett gyakorolni. A püspököknek a világi hatalomtól való önállóságára törtek első sorban az azon időben keletkezett *álizidori dekretálék* is.

Mikor *Pipin* 752-ben a *Merovingek* trónját elfoglalta, egyedül a frank országgyűlés hozzájárulásával tette ezt és a maga személyét és jogfelfogását illetőleg kétségen kívül nem várt volna semminemű, kívülről jövő megerősítésre. De a nagyobb nyilvánosság és alattvalóinak vallásos meggyőződése kedvéért, lépését igazolandó, *Zakariás* pápa által megerősítteté magát (752), ki, Itáliát a longobárdok beözönlése és az egészen ezen országig elérő bizánczi császári hatalom terjeszkedése ellen megoltalmazandó, örömetst lépett összekötetésbe a hatalmas frank uralkodókkal. Ámde ezzel a pápának azon nagy joga ismertetett el, hogy ő, kiválóan magas lelki nagyságánál fogva, mint az isteni világosság és akarat külön organuma, a királyválasztás, ezen legfőbb politikai tény kérdésében is ítéletet mondhasson. Csakis így történhetett meg aztán, hogy *István* pápa 254-ben hivatva érzé magát a frank népnek átok terhe alatt minden időkre meghagyni, hogy királyait mindig csak a *Pipin* családjából választhassa. Ugyanez a pápa az új frank királynak úgynevezett római patriciusi méltóságot adott, a római patricius pedig azelőtt a császár helytartója volt. Ezen patriciátussal együtt járt mintegy a Róma feletti védnökség s a római egyház a római nép képviselőjévé tétetett, de mindenesetre Istentől nyert magasabb jogai tudatos kifejezésével. Erre következett 800-ban *Nagy Károlynak* III. Leó pápa által római császárrá való megkoronáztatása. A mennyire a legrégebbi okmányokból látni és következtetni lehet, a pápa itt is mint a római nép képviselője járt el, ki ezen dolgot előre megbeszélte Róma. egyházi és világi nagyaival, előre tudtára adta a népnek is, mely bizonyára nem ujjongott volna olyan nagyon a templomban

előtte oly hirtelen lefolyt koronázási tény láttára, sőt azt egyszerre meg sem is értette volna, ha arra elő nem lett volna készülve. A császári trónnak az egyházhoz való állását egy, azon időben kelt okmányában úgy fejezte ki *III. Leó*, hogy ő Károlyt, az egyháznak védelmére és emelésére Augustus-szá avassa föl. De a későbbi pápák már elég merészek voltak kimondani, hogy a pápa, mint Krisztusnak és Istennek képviselője adta a frank dinasztianak s azután a német nemzetnek a császári méltóságot, a mely tény, mint egy adat mondja, magát *Nagy Károlyt* is szinte kellemetlenül lepte meg, mert ő jobban szerette volna azt Konstantinápolylyal való előzetes megállapodás útján és úgy nyerni el, hogy ő önállólag szerepeljen e ténynél s ne tűnjék úgy fel, mint a ki egyszerűleg a pápa kezéből jut császári koronájához. *Lajos* fiával már 813-ban, az oltárról levett koronával sajátkezűleg koronáztatta magát császárrá, bár azután 816-ban *V. István* pápa a Rómából magával hozott koronával még egyszer megkoronázta és fölkenete. Ellenben már *Kopasz Károly* 875-ben maga járt a császári koronaért Rómában, és kevéssel azelőtt (871-ben) a későbbi *II. Lajos király* (876—882), *Basilius* császár előtt Konstantinápolyban, családjának a császársághoz való jogát igazolandó, maga is arra hivatkozott, hogy ezen tényénél a pápa épen olyan igaz joggal járt el, mint mikor *Sámuel* Saul helyett *Dávidot* kente királylyá.

A császárság eszméjével még mindig az a fogalom volt összekötve, hogy a keresztyén világ legfőbb méltósága, ha szinte nem voltak is már annak határozott positiv jogai, melyeket, a római terület kivételével, a nyugati országokban érvényesíthetett volna. A keresztyén és Isten által akart államot általában a keresztyén egyház védelmezésére és a keresztyénséget a hitetlenek ellen támogatni hivatott császárságban látták azon kor emberei megvalósítva. Ennek kellett a világi hatalmat jelképeznie, épen úgy, mint az *egy* pápa alatt álló egyháznak az emberek lelki egységét. Hogy aztán ezen egyház a valóságban egészen más alakot vett magára, mint a mire hivatva volt, az épen olyan bizonyos, mint az, hogy a császárok a tényleges viszonyok, nevezetesen főként a nemzetek különbözősége miatt a legfőbb, mindenekre kiterjedő hatalmat elérni többé képesek nem voltak.

Egyébként maga *Nagy Károly*, mint az egyház császári védura, lehetőleg szilárdul ragaszkodott a maga ebből folyó jogaihoz. A pápa, mikor őt megkoronázta, térden állva mutatta be neki e régi római császárok által magok részére megkövetelt adoratiót.

A császárságnak és a pápaságnak egymás mellett való állása, egymással való örökös küzdelme alkotja meg az egész középkoron át az állam és egyház egymáshoz való viszonyának minőségét, mely kérdés bár folyton-folyvást fenforgott, de a kölcsönös jogok és kötelezettségek elvi megállapításáról soha sem volt szó egyik oldalról sem.

III.

Az egyház belkörü törvényhozása.

Tárgyalásunk teljessége céljából meg kell még emlékeznünk azon törvényekről is, melyeket az egyház a nyolcz első század folyamán, saját hatáskörében oly kérdéseket illetőleg hozott, melyek az állammal hozták őt önkéntelenül is érintkezésbe, a mely törvényeket az egyház részint saját törvényhozói hatalmánál fogva hozott, részint pedig, mint az államnak alárendelt törvényhozó testületet állított fel.

Ezen törvényekről 1. fel kell tüntetnünk azon módokat, a melyek szerint a törvényeket alkották és 2. azon módokat, a melyek által azokat az államra felerőszakolták.

1. A fentebb elmondottakból látható, hogy a különböző korszakokban, egymással sokszor épen ellentétes okokból, egyszer az állam nyert fölényt az egyház felett, másszor meg az egyház emelkedett fölébe az államnak, és ugyanazon hatóság, mely az államnak alkotott törvényeket, az egyház henső rendjére nézve is a legapróbb részletekig menő szabályokat adott, még pedig gyakran ugyanazon időben és ugyanazon okmányban is. Olyannyira igaz ez, hogy Nagy Károly császár egyes capitularéiban, vagy az ősz angol-szász királyok egyes törvényhozási tényeiben sokszor nehéz eldönteni, hogy vajjon egyházi zsinat volt-e a törvényhozó hatóság, vagy pedig a király, körülvéve az ő rendes tanácsosai, a püspökök, apátok és országának világi főbb tisztviselőitől. Mindazonáltal az egyház eleitől fogva igényelte magának a független törvényhozás jogát, bár ezen jog határait a gyakorlatban csakhamar megtámadták a keleti császárok, elméletben pedig megtámadta Róma, mihelyt ez arra támasztott igényt, hogy az egyházi törvényhozásnak ő legyen fő, sőt épen kizárólagos organuma. Ily körülmények között kikerülhetetlen volt a vetély állam és egyház között a különböző keresztyén országokban.

2. Azon módokat, a melyek által az egyház a maga törvényeit fegyelmileg kötelezővé akarta tenni híveire, az állam

leplezve vagy leplezetlenül mindig erős figyelmére méltatta ugyan és pedig annyival inkább, minél szorosabb összekötésbe léptek állam és egyház egymással, mindazáltal sikerült az egyháznak kivinnie, hogy saját tagjait és tisztviselőit törvényeinek megsértéseért megbüntethesse és pedig hatalma tetőpontján egyszer olyan esetben is, mikor mint *Nagy Theodosius* esetében, korona fedte a vétkes fejét. Részleges vagy egész rövid ideig tartó vagy állandó kiközösítés, nyilvános megdorgálás, vagy hivatalból való letétel voltak az egyházi büntetések, a melyekhez járult, főként a hívekre nézve, bizonyos fájdalmas testi büntetéseknek, mint fegyelmi módnak kiszabása, a melyeket későbbben pénzen is meg lehetett váltani. Ismeretes dolog, hogy fokozatosan, de biztos lépésekkel mint jött be a keresztyén egyházba azon felfogás, hogy néhány, igen kevés „halálos“ bünt kivéve, miképen lehetett az elkövetett bűnöket megszabott pénzüsszegekért megváltani, és hogy mint fejlett ki az egyházban az *indulgentiá* egész rendszere, a melyek által az egyházi büntetéseket enyhítették. A már említett régibb soli és ipari törvények részletesen kifejtik, hogy a bűnök pénzen való megváltásának eszméje miként vert jó korán gyökeret a nyugoti egyházban, holott már *Tertullian* kimondotta „*De Poenitentia*“ cz. művében (c. 19), hogy azon egyházi büntetések, melyeket a „gyilkosság, bálványimádás, csalás, tagadás, istenkáromlás és bujálkodás“ büntetésekül szabnak ki, inkább úgy tekintendők mint „*satisfactio*“, vagyis a jövő jómágviseletre vonatkozó biztosíték, sem mint az elkövetett bűnökért való bűnhődés. A későbbi egyházban azonban e két nézet valószínűleg egybeforrt egymással. s úgy jött létre a bűnök megvásárolhatására vonatkozó római katolikus egyházi tan.

Természetesen áll elő a kérdés, hogy vajjon *Nagy Károly* halála előtt mennyiben volt az egyház azon helyzetben, hogy törvényeinek foganatosításában, ítéleteinek végrehajtásában számíthasson az állam együttműködésére. Például ha valakit megfosztott az egyházi bíróság a maga hivatalától, mennyiben lehetett ennek polgári következményeire is támaszkodni? Tényleg a legelső keresztyén császárok idejétől fogva a püspökök biráskodása bizonyos dolgokban és személyeket illetőleg teljesen egyértékű volt a polgári hatóság biráskodásával, a mint erre fentebb több példával rámutattunk, majd meg a császári birodalom törvényhatósági kormányzatában a püspök minden nagyobb város, különösen pedig Róma polgári ügyeiben is a legélénkebb részt vett és teljes befolyást gyakorolt. Végül pedig *Nagy Károly*, szervezvén a maga utazó birói

testületeit. minden bizottságba egy Comest és egy püspököt állított, „ut uterque pleniter suum ministerium peragere possint“ (hogy mindenik teljesen végezhesse a maga hivatali működését. Cap. A. D. 803. IV. fej.). Ezek szerint úgy volt összeállítva az egész szervezet, hogy a püspöknek szorosan egyházi ügyekben való ítélete épen úgy és épen olyan biztosan fogadatosított, mint a világi bíró által kimondott ítélet.

Ezekon kívül nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy azon kánonok, melyek egyházi birságokat szabtak ki, *Nagy Károly* haláláig alig voltak megkülönböztethetők a birodalom köztörvényeitől. A törvényhozó testület a legtöbb esetben teljesen egyformán szerveztetett s ugyanazon személyekből állott, akár világi, akár egyházi ügyekről volt szó, és gyakran ugyanazon ülésben mindkét rendbeli kérdéseket együtt tárgyaltak. *Úgy Justinian*, mint *Nagy Károly*, bekebelezték birodalmi törvényeik közé a négy első egyetemes zsinat törvényeit is s az uralkodó folyton ellenőrzés alatt tartatta és felülvizsgáltatta a zsinatok üléseit és hozott határozatait, a vegyes tárgyú ülésekben pedig arra ügyeltek, hogy a világi és az egyházi vonatkozású ügyek tárgyalására lehetőleg ugyanannyi idő jusson. Így *Sigibert* király, 650-ben *Desiderius* püspökhöz intézett iratában meghagyja, hogy az ő országában az ő tudta nélkül „synodale concilium“, zsinati gyűlés ne tartassék. A 694-ben tartott toledói 17-ik zsinat pedig azt határozta, hogy minden ilyen zsinaton a három első napon egyházi ügyeket kell megvitatni, és csak azután — és addig nem — kell sort keríteni az állami ügyekre; *Nagy Károly* császár pedig (Cap. A. D. 811, IV. fej.) úgy rendelkezik, hogy az apátok, a püspökök beosztandók a különböző bizottságokba annak ellenőrzésére, hogy a világiak ne elegyedjenek bele az egyházi ügyekbe. És ismét, míg valószínű dolog, hogy azon korszakban, melyről itt tárgyalunk, a kiközösítés súlyosabb büntetésnek tekintetett, mint bármely, bíróilag kiszabott közönséges más büntetés, vannak jelek, melyek azt mutatják, hogy külön törvények hozattak ezen büntetés súlyának enyhítésére avagy más oldalról emelésére. Így például *II. Childebert* frank király 595-ben súlyosbította azok büntetését, kik gyilkosságért lévén kiközösítve, folyton konok tagadásban éltek; *Pipin* is hasonló végzést hoz 755-ben: „Si aliquis ista omnia contemserit et episcopus emendare minime potuerit, regis iudicio exilio condemnaretur“ (ha valaki mindazokat megvetette és ha a püspök egyáltalában nem volt képes őt megjavítani: királyi ítélettel száműzésre büntetessék); és végre *Nagy Károly*, helyre akarván hozni azon visszás büntetési módot, mely szerint

a gyilkosságért kiközösítettek az országban folyton vándorolni voltak kénytelenek, 789-ben ezen határozatot hozta: „Azok se engedtesse nek fegyveresen járni-kelni, kik azt mondják, hogy ők bűnbocsánatot nyerve járnak-kelnek; jobb, hogy ha valami szokatlan és főbenjáró bűnt követtek el, helyben maradnának munkálkodva, szolgálva és bűnbánatot tartva, úgy a hogy az kánonilag van reájok róva.“

Azt lehet mondani, hogy el egészen azon korszakig, mikor az egyháznak törvényes szervezete eléggé erőssé lett már arra nézve, hogy a pápa bátran fölvehesse a világi hatalom elleni küzdelmet: igen kevés alkalom lehetett arra, hogy az egyháznak, fegyelmi büntetése végrehajtásánál igénybe kellett volna vennie a világi hatóság támogatását, vagy pedig a birói ítélkezés rendszere úgy volt összeállítva, hogy a világi hatóság közbelépése alig-alig tűnt elő, vagy pedig az egyház sokkal hatalmasabb volt, mintsem hogy szüksége lett volna a világi erő támogatására.

Csiky Lajos.

COMENIUS A. J. A FELSŐ OKTATÁSRÓL.

(Első közlemény.)

L.

A XVII. század második évtizedétől fogva annak közepéig Európa a legszomorúbb állapotban sínlődött. Nép néppel állott szemben, honfitársak egymással, s e nemzetközi harcokban vagy polgárháborúkban pusztultak az országok. A földművelés pangott, az iparok részben rohamosan sülyedtek, az iskolák tengődtek, a tudomány puszta polemiává fajult. A 30 éves háborúban Németország szenvedett legtöbbet, drágán fizetve meg azon eszményi feladatát, hogy egy új korszakot megnyitva, ennek élére álljon. De a határos országokba is átcsaptak a viharos mozgalom hullámai. S e nehéz időkben, az állami és lelki feldaraboltság, a nagy háború s a kicsinyes pártoskodás e korszakában lépett fel egy férfiú, ki tudományos működésével egész életén át az egység csöndes evangéliomát hirdeté. Nem az elpusztult régít akarta visszaállítani, hanem a jövőnek egy új egységére gondolt, az állami, társadalmi tudományos életnek magában való és kölcsönös benső összhangzatára, melynek előkészítésére ép a régi látszólagos egység és béke romlásának idejét tartotta a legalkalmasabbnak. Nem is lépett föl, legalább *kezdetben*, oly reformtervekkel, melyek a bajoknak színtereire, államra s egyházra vonatkoztak, hanem mélyebben kereste a bajok okát és azon intézménynél kezdette munkáját, mely a jövődőt előkészíti, az iskolánál.

Comenius paedagogiai működésének ez a mélyebb indító oka, és részben több oktatási elvének is szülője.¹ Minden bajnak forrása az, hogy felbomlott az emberek és az összes emberi dolgok összhangzata, hogy az emberiség megfeledkezett

¹ V. ö. Did. m. 2. előszó 11—15. Opp. (mindvégig az 1657-i amsterdami összkiadásból idézek) I. 10—11.

azon összhangzatról, saját egységéről, méltóságáról. Már a 30 éves háború vége felé, a béketárgyalások alatt, melyekben Comenius részt vett, jelent meg öntudatra ébresztő szózata, a Panegersia,¹ az emberi dolgok javítása végett. E szerint három út vezet az emberek és minden emberi dolog harmóniájához: az egység, az egyszerűség és az önkéntesség útjai. Az egység a részeknek szerves összefüggése, az egyszerűség az egyes részeknek magukban lévő benső egysége, az önkéntesség a résznek akarati egysége. „Az egység és az ezen alapuló egyesülés Istennek képmása, mert Isten egy lény és mégis minden, ő minden és mégis egy. Egy gyökérből sarjastott mindnyájunkat, legvilágosabb bizonyítékául annak, hogy egységünket és egyesülésünket akarja.“² E hármastól sokféle képen letértünk.

A tanban, a vallásban, a dolgok politikai és családi háztartásában minden fel van darabolva és szétszakítva. Alig dolgozunk már közösen megállapított terv szerint; a pártszellem mindenütt uralomra jutott. Mindenki azt hiszi, csak ő bölcs; mindenki csak arra törekszik, hogy maga érezze jól magát; mindenkit csak azért aggódik, hogy a másik valamilyen megelőzi; mindenki sietve igyekszik magához ragadni, a mit csak lehet; sőt ha érdeke kívánja, senki sem kiméli a másiktól a vért. Az ember kifosztja és elnyomja az embert; egyik társaság kifosztja és elnyomja a másikat; egyik nép a másikat.³ Azért azt tanácsolom, hogy az elválasztott sokaságból az egységhez, a számtalan párttörekvésekből, melyek végetlenül eltávolítanak minket egymástól, közös üdvösségünk közös gondozásához térjünk vissza. Mert ha minden mi dolgunk egyszerű, csomók és bonyolódások nélküli; ha minden enyhe, benső lényegénél fogva, ijesztő eszköz nélkül, tetszetős volna, ha végül minden a közjót célozná s ily módon bölcsességgel volna mindenek számára a megfelelő arányban elrendezve, úgy, hogy ki-ki a neki járó részt megkapná; mely egész mások volnának viszonyaink!“⁴ A zilált viszonyok oka Comenius szerint nem annyira a gonoszság, mint inkább a tudatlanság vagy egyoldalú tudás. „Ha az emberek a dolgok lényegével foglalkoznának, és azoknak igazi céljaira kipró-

¹ De emendatione rerum humanarum, consultationis catholicae Panegersia, Excitatorum universale. Az összkiadásban nincs meg. Csak Leutbecher (Beeger Paed. Bibl. XI. 2. kiad. kivonata szerint ismerem, ebből vannak az idézetek. Kvacsaba János, J. A. Comenius. Sein Leben und seine Schriften. 1892. Belege & Erkl. 79. 2. Anhang LXIII.) 1645-re teszi.

² Leutb. 319. — ³ Leutb. 321.

⁴ Leutb. 318.

bált utakon törekednének, könnyebben szünnének meg a viszályok, perlekedések, háborúságok, melyekkel most a világ magát emészti. Az összeütközések oka t. i. a nézeteltérések, az eltérő nézeteké pedig a dolgoknak bizonytalan és rendetlen megismerése. Ha tehát megtaláltatnék a dolgok ismeretének helyes útja, megszünnének az eltérések, azaz a háborúságok, tévedések, versengések alkalmai¹. Azért „nyilvánvaló, hogy nekünk a tudomány segítségével a dolgoknak egyetemes ismeretére kell jutnunk (a pansophiá-hoz, azaz a teljes bölcsességhez, mely mindent körén belül összefoglal és magával mindenfelől kapcsolatos) úgy, hogy semmi nyilvánvaló vagy titkos dolog ne legyen, mit nem ismernénk, hogy u. i. az embernek lelke az legyen, minek lennie kell, a teljes bölcsességű Istennek képe“.²

II.

1. Amaz egységes és egyedüli pansophia lebegett mint elérendő cél Comenius szemei előtt már akkor, midőn Nagy Oktatástanát írta, noha pansophiai iratai sokkal későbbi keletűek. Azon intézetek, melyek ezen emberi mindentudást az emberekkel fokozatosan közlik: az anyaiskola, a népiskola, a latin iskola vagy gymnasium és végül az akadémia.

Különösnek látszik, hogy Comenius az akadémiáról szól legkevesebbet, holott ép annak feladata az ismereteket rendszerbe foglalni, az egyes tudományokat betetőzni és befejezni. Ennek oka abban rejlik, hogy Comeniusnak az egészre irányuló figyelme első sorban a népiskolai és gymnasiumi oktatás hiányain akadt fenn és ha nem is elégítette ki a főiskolai oktatás, de ezt nem tartotta annyira égető szükségnek, mint a társadalom minden tagjáról gondoskodó tanintézetek javítását. De Comenius — Raumer³ szavai szerint — „nem tartozik azon paedagogusokhoz, a kik csak egyes dolgokat kezdenek, ezen vagy azon tantárgyban, ezen vagy azon tanítási módban keresik az üdvösséget, sőt inkább a legjobb értelemben universalis volt, és ezen universalitas daczára lehetőleg mély alapvetésre törekedett“. Azért azon nézeteit, melyeket a Nagy Oktatástan 31. fejezetében⁴ egy helyen kifejt, nem

¹ Prodr. Pans. 42. Opp. I. 424.

² Prodr. 7. Opp. I. 406—7.

³ Raumer K., Geschichte der Paedagogik. 2. kiad. 1847. 2. kötet 55. oldal.

⁴ Opp. I. 181—85.

nehéz kiegészíteni az irataiban elszórtan jelzett óhajaival vagy szellemének megfelelően levont következtetésekkel. Figyelmet igényelnek különösen az Oktatástanon kívül a pansophiát előkészítő iratok,¹ valamint az Iskola-játék, melynek V. része a főiskola működését mutatja be.² Az Oktatástan sorrendjétől némileg eltérően a főiskola céljáról, tanítóiáról, a tanítás módjáról és végül a tanulókról szólunk.

2. Az akadémiának célja „az összes ismereteknek betetőzése és befejezése“; ³ az akadémia „a legmagasabb és egyetemes iskola, a melyben mindent tanítanak, a mi csak az emberi megismerés alá esik“; ⁴ azok számára van, „a kik a feltétlen tudást, t. i. a dolgoknak tiszta értelmét keresik“.⁵ Az akadémia befejező intézménye azon oktatásnak, melynek célja „bizonyos esztendők leforgása alatt a tudásnak egész encyclopaediáját elvégezni“.⁶ Mindezen meghatározások szerint tehát a főiskola minden emberi ismeret közlésére van hivatva. És tagadhatatlan, hogy Comenius az akadémiáról szólva is a pansophiát érti, mint elérendő célt, az egységes mindentudást követeli és végtelenül panaszkodik a tudománynak feldarabolása ellen: „A tény maga mutatja, hogy az egyes tudományok a felfoghatóság mértékén túláradtak: miután annyi tanult ember között, a kik a világot ellepik, száz avagy ezer közül alig találsz egyet, a ki csak meg is ízlelte volna az egyetemes tudást, és mindabban, a mi Istennek munkáiban, vagy akár emberi dolgokban előfordul, értelmesen tudna valamit szólni-tenni. Oly ritkák a mindentudók és mindenhez értők, hogy már a sokat tudókat és polyhistorokat is csudának tartják. Innen van a tudásnak az az általános feldarabolása, hogy ez vagy az, ezt vagy azt a tudományt választja, a többinek még csak küszöbére sem lép. Vannak theologusok, kik a philosophiát tekintetre sem méltatják: viszont philosophusok, kik a theologiát nem veszik figyelembe; a jogtudósok többnyire mitsem gondolnak a természeti dolgokkal, sem viszont az orvosok a jogi megkülönböztetésekkel. Mindenik szak megállapította a maga elkülönített körét, nem gondolva azon közös, biztos és változhatatlan alapokkal és törvényekkel, melyek mindnyáját egyformán összekötik. Ki nem tudná, hogy a művészeteknek, ismereteknek, szakoknak ilyen sokfelé forgácsolása azon feltevésből származik, mely szerint lehetetlen, hogy egy ember elméjével mindent elég jól felfoghasson. Mintha bizony az Isten a dolgokhoz mérten oly arány-

¹ Opp. I. III. — ² Opp. III. 932—67. — ³ I. 181. — ⁴ III. 934. — ⁵ IV. 529. — ⁶ I. 164.

talannak teremtette volna a dolgok urát, az embert! ¹ Mindent a mit csak meg lehet ismerni, teljesen és pontosan kell megismerni és nem mindenből csak valamit. Az igazságot, a dolgok lényegét és rendjét nem lehet másként megismerni, mint az összefüggésből. „Nem fogja fel a dolgok rendjét biztosan az, a ki csak egyhez, csak kevéshez kötötten meg nem fontolja, mi módon függnék össze mindenek minde-
nekkel. Sem az igazságot teljesen meg nem ismeri, a ki szem-
mel nem tartja, miképen mindenben önmagával azonos“.² Azért protestál Comenius a tudományok bármely feldarabolása ellen. De ez a mindentudás oly megközelíthetetlen cél, hogy Come-
nius maga is megvalósíthatatlannak tartja s azért a mindentudást még abban is, a mit az ember megismerni képes, kénytelen megszorítani. Ha az ember mindent akarna tudni, akkor mindenből valamit, de az egészről semmit sem tudna. Comenius ezt ki akarja kerülni: „úgy mindenben, mint az egészben nem semmire, sem valamire, hanem mindenre és az egészre törekedünk, azaz mindennek alapjaira és főszerkezetére, lényegére és velejére“.³ A lehető ismeretekből tehát a lényegest kell kiválogatni, a lényeges pedig az, mit az életben alkalmazhatni: a hasznos. Mert minden ismeretnek végső célja a közjó előmozdítása; az iskola tehát csak az életnek, a közvetlenül gyakorlati életnek, előjátéka.⁴

3. Miként az alsóbbfokú iskolákban minden ismeretet úgy kell közölni, hogy a gyermek ezen ismeretet egyúttal alkalmazni is tudja, tehát a tanítónak az ismeret hasznosságát határozottan és világosan ki kell emelnie, sőt ismeretközlésének épen ez a célja: ⁵ úgy a főiskola „a telet jelenti, mely az összegyűjtött gyümölcsöket a különféle használatra elkészíti, hogy legyen az életnek egész hátra levő tartamára miből élni“.⁶ Azért a főiskola, miután a népiskola a képzelő és emlékező tehetséget, a kezet és a nyelvet, a gymnasium az értelmet és az ítéletet gyakorolta és kiképezte, főleg az akaratra kíván hatni. Végzik ezt „a fakultások, melyek az összhangzatban megtartani (és az összezávartakat az összhangzatba visszahozni) tanítanak és pedig a lelket a theologia, az ész

¹ I. 408. V. ö. még I. 416., 462., 467. (12. p.). I. 433. (65, 66. de a plena cognitiot nem határozza meg) valamint a pansophia összes meghatározásait.

² I. 467. * III. 50. V. ö. I. 448. (110. és 112. p.); továbbá I. 44—45. (C. X. t.). ⁴ I. 409—410. (12. p.).

⁵ V. ö. I. 86 (fundam. IX.), 88 (fund. I. 5. 8. 9.), 89 (fund. III. 16. l.), 96 (40. l.), 112—113 (53).

⁶ I. 167. —

a philosophia, a testi és életjelenségeket az orvosi, a külső javakat a jogi tudomány ápolván.¹

A fakultásokra való osztást megkívánja az ember végső célja, az embernek Istennel való örök boldogsága. A mi földi életünk csak „transitorius“ jelentőséggel bír, a mennyiben az örök életre előkészít. Ezen előkészítésnek azonban három foka van: az ember megismeri önmagát és az összes dolgokat; az ember uralkodik a dolgokon és önmagán; az ember Istenhez fordul. Az embernek Istenre irányuló lényege a lélek: ez a theologiai tudománynak tárgya; saját magunk s az összes dolgok megismerésének eszköze az értelem: ezzel foglalkozik a philosophia; testünkről, melyen uralkodnunk kell, szól az orvostudomány; és végül a külső dolgokról, melyekkel „királyilag“ rendelkezünk, a jogtudomány.²

E teljes és arányos kiképzés végett tehát minden főiskolai tanulónak mind a négy szakot kellene végeznie. Comenius tudja, hogy csak az összpontosított erő juthat célhoz: „Nem mintha azt álmodnám, hogy egy ember mindenben kitünhetik; hanem abban bizonyos vagyok, hogy lehetséges és szükséges tudnia minden szükséges dolgot, saját hivatásában pedig kitünnie, valakinek csak középszerű tehetsége van“.³ Tudja, hogy a kik a pansophia-iskolát elvégezték, „bizonyos életpályát választanak, melyen Istennek és az emberi társadalomnak szolgálni akarnak, és kiki ezen most már részleges tanulmányára fordítja minden szorgalmát“.⁴ Tudja, hogy a főiskolából nem mindentudók kerülnek ki, hanem a köznek javára philosophusok, orvosok, jogtudósok és theologusok.⁵ Hogy tehát az eszményt, az emberi mindentudást, meg ne tagadja, az egyes emberre nézve elérendő ezélt magára a főiskolára ruházza át, melyet ily módon egységes erkölcsi személyiségnek tekint. Az akadémia „igazán egyetemes tanulmányokat folytasson: úgy, hogy a tudományokban és emberi bölcsességben semmi se legyen, a mi itt értékesítve ne gyakoroltatnék“.⁶ Azért minden akadémiának mind a négy fakultást kell magában foglalnia. Az elme műveléséről tartott sárospataki beszédében panaszkodik, hogy itt az orvosi és jogi szakok teljesen hiányzanak,⁷ pedig az akkori tantárgybeosztást tekintve, mely a reáliákat az akadémiának tartja fenn, ép az ezekben járattalan orvos- és jogász-jelölteknek kellene alkalmat nyújtani, hogy a mulasztottat, legalább az akadémián pótolhassák, mert az alsóbb iskolában „majdnem valamennyi leendő theologus,

¹ I. 165, 166 (6. p.) — ² I. 20, 21. (cap. IV.) — ³ I. 408. ⁴ III. 51. — ⁵ III. 529. V. ö. III. 934. — ⁶ I. 181. — ⁷ III. 84.

jogász és orvos a methaphysikai, physikai és mathematikai tudományokat, mint reá nézve haszontalan akadályokat, átugorja, nagyot tévedvén, mivel alapos ítéletre, ha csak nem alapos műveltség által, nem juthatni.¹

Ez egyes szakok részlettudományait (disciplináit) Comenius nem sorolja fel. Az iskola-játékokban fellépnek: a szorosabb értelemben vett philosophusok, a methaphisicus, logicus, továbbá a szónoklattan tanára, physicus, mathematicus, astronomus, geographus, historicus, az orvos; a theologiai és a jogi szak nincs képviselve.² Miként azonban e játékrész csak a feltételezett hallgatóság felfogásához mért általános képzet akart nyújtani és azért részletekbe nem bocsátkozhatik: úgy a Januanak LI—LXI. fejezetei is,³ melynek amaz 5. játék csak dramatikus feldolgozása, alig jelzik az akadémiái szakok alosztályait. A pansophiai iskola tervezete szerint a latin, görög és héber nyelvek már abban tárgyalatván, az akadémiára maradna a philosophusoknak és orvosoknak szükséges arab nyelv.⁴ Jellemző kívánság, hogy a pansophiai iskola utolsó osztályának azon tanulóit is, a kik az államtudományi szakra fognak menni, édesgetni kell a héber nyelv megtanulására, figyelmeztetvén őket e nyelv régiségére, szentségére.⁵ Akadémiai tantárgynak kétségtelenül a klasszikusokat is meg akarja hagyni Comenius, mert nemcsak hogy a pogány írók gymnasiumi tárgyalásának helytelenítését⁶ később visszavonta vagy helyesbítette,⁷ hanem ugyanazon Oktatástanban, melyben e tantárgy ellen oly hevesen kikel, az akadémia fejezetében ép e pogány írók tárgyalásáról szól a legbővebben.⁸

4. Azon célhoz azonban, melyet a pogány írók mellőzésével el akart érni, Comenius mindvégig ragaszkodott. Azon műveltség, melyet az iskolák nyújtanak, határozottan keresztényen legyen. Az iskolának, „a bölcsesség tanulmányozásának a lekeket mindarra kell előkészítenie, a mikben az élet tettel és szenvedéssel lefolyik”.⁹ Ámde „minden, mit ez életben teszünk vagy szenvedünk, azt mutatja, hogy mi a végső célt itt nem érjük el, hanem mindenünk, mint mi magunk is, máshová tart. Mert bármik vagyunk, bármit teszünk, gondolunk, beszélünk, tervezünk, szerzünk, bírnunk, nem egyéb, mint

¹ I. 420.

² Az ethicus a moralis philosophia tanára (III 958) a VI játékban szereplő professorok pedig (III 968) az egyes erények személyesített alakjai, jobban mondva a szociologia egyes részeinek előadói.

³ III. 529—543. — ⁴ I. 127. (D. M. XXII. 1.) — ⁵ III. 48—49.

⁶ D. M. XXV. o. Opp I. 147—60. — ⁷ Prodr. 54—59. Opp. I. 428—31. —

⁸ XXXI. 8—10. Opp. I. 182—83. — ⁹ I. 407.

bizonyos fokozat, melyben, minél tovább haladunk, annál magasabb fokra jutunk ugyan mindig, de a legfelsőbbet sohasem érjük el.¹ Tehát „ez a világ a mi csemetekertünk, nevelőházunk, iskolánk. Azért van valami azon túl, hová ezen iskolának osztályaiból elboocsáttatván, áttétetünk, t. i. az örök akadémiába“.² A bölcsességnek végső célja, hogy „az örök boldogság forrásához, Istenhez vezessen. Tehát annak tanulása szükségképen kell, hogy Isten keresésére ösztönözzön, feltalálására utakat mutasson, legbensőbb elsajátítására a szeretetnek kötelekeit nyújtsa. Különben az az egész előkészület hiábavaló. Ha ugyanis e célból elvégre el kellene térni, jobb lett volna mitsem tudni, sőt sohasem születni“.³ Az igazi bölcsesség v. i. „az igazi philosophia nem egyéb, mint Istennek és az ő munkáinak igazi ismerete, a melyet nem lehet máshol igazabban megtanulni, mint Istennek szájából“.⁴ Az iskola tehát első sorban Isten igéjét tanítsa, sőt a vallásos szempont minden más tantárgyban is a legfontosabb: „A mire csak a Szentírás után a keresztyén ifjúságot még tanítjuk (tudományokra, művészetekre, nyelvekre stb.), azt a Szentírásnak alárendelten tanítsuk: úgy, hogy mindenütt észrevehessék és tisztán átláthassák, hogy minden, valami nem az Istenre és a jövő életre utal, merő hiábavalóság“.⁵

Igaz, Comenius e keresztyén alapot közvetlenül csak a gymnasiumi tanulmányok számára kívánja, de miként a bölcsességről és a tudományról azt mondja, hogy az csak egy lehet, úgy hallgatag feltételezi, hogy az akadémia tudományai sem épülhetnek fel más alapon, mint a mely egyszer megvetetett. „Ezen, ámbár különböző iskolákban még sem akarunk különböző dolgokat előadatni, hanem mindég ugyanazokat különböző módon, t. i. mindast, a mi az embert igazán emberré, a keresztyént igazán keresztyénné, a tudóst igazán tudóssá teheti“.⁶ E hármas cél tulajdonképen egy, mert a mit Comenius az egyes tantárgyak együttes előadásáról mond, az áll az ember humánus, vallásos és ismereti fejlődéséről is, hogy „mindig az egész fa növekszik, egyformán ezen és a jövő esztendőben és valameddig virul, száz év mulva is“.⁷ Szól a tudomány keresztyén jellege a főiskolán még határozottabb, erősebb, mert minél mélyebbre hatolunk amabba, annál inkább látunk a mindenség összefüggésébe, annál magasabb fokra jutunk, habár még e testben élünk, még nem a legmagasabbra.

5. Az akadémia tehát — az eddigieket összegezve —

¹ I. 17. — ² I. 21. — ³ I. 407. — ⁴ I. 154–55. — ⁵ I. 144. — ⁶ I. 165. — ⁷ U. o.

azon felsőbb tanintézet, mely a keresztyén vallásosságtól áthatott, emberi erőttől telhetőleg egyetemes, mégis a szükség és haszon szempontjából válogatott ismereteket egybefoglaló egységes tudományt e tudomány négy főága szerint csoportosuló ifjúság számára közvetíti.

Ily intézet az Oktatástan szerint legyen „minden országban vagy akár nagyobb tartományban”.¹ Nem szükséges, hogy épen állami intézet legyen.² Igaz ugyan, hogy az anyagi eszközöket főleg a fejedelmektől és politikai hatóságoktól várja Comenius,³ de a játékban Sokratessel azt mondhatja: „Bár minden népnek volnának oly Akadémikusai!”⁴ a kik vagyunkat ezen magasztos célra fordítanak.

Az akadémia ügyeinek kormányzási módját csak a Játék érinti; egyébként attól sokkal kevésbé függ a tanítás sikere, ha az szigorúan az előírt módon folyik, sem hogy Comenius figyelmét magára vonhatta volna. Mégis Eratosthenest felszólaltatja, hogy a rectori és decanus hivatalt a rend végett van, hogy „a sokaság az egységre vezettségé vissza”.⁵ A sokaság pedig ez esetben a tanárok.

A tanárok személyes kellékeiről Comenius az akadémiánál nem szól külön; a fődolog ismeretkörüik. Az oktatástan erre vonatkozólag fölállítja a pansophiai eszményt:⁶ „a tanárok minden tudományban, művészetben, szakban, nyelvben kiműveltek és jártasak legyenek, hogy — mintegy élő repertoriumok — előadjanak és közöljenek mindnyájukkal mindent”. A játék pedig a kénytelen valót rajzolja:⁷ „Egy ember sem született mindenre. Tehát az akadémián sem taníthat egy valamennyinek és mindent; kell, hogy különbözők különböző dolgokkal foglalkozzanak”.

Jausz Vilmos.

¹ XXVII. 3. Opp. I. 165.

² Bötticher W., Des J. A. Comenius Schola Ludus, d. i. Die Schule als Spiel. 1888. 193. old. a publicust staatliche-nek fordítja, azt hiszem, az eredetit kissé megszorítva.

³ I. 194–96. — ⁴ III. 934. — ⁵ U. o. — ⁶ I. 181. — ⁷ III. 934.

T Á R C Z A.

EGY MELANTHON-OKIRAT.

A pozsonyi ev. lyceumi levéltár okiratgyűjteményének 61. sz. csomójában ¹ őriztetik egy 1560-ban, Melanthon Fülöp által sajátkezűleg kiállított papszentelési bizonyítvány, a melyet, minthogy tudtommal eddig sehol közölve nem volt, nem lesz érdektelen a mostani Melanthon-ünnepély alkalmából bemutatni. Az okirat kis quart alakú, egy columnás nyomtatvány, mely az összesen négy oldalból álló példánynak két oldalát tölti be. A nyomtatott szöveg közben hagyott üres helyet a felavatott egyén nevével s egyéb adatokkal e példányon maga Melanthon sajátkezűleg töltötte ki, valamint ugyancsak tőle valók a felavató oklevelet bezáró ajánló sorok is. Szemléltetés kedvéért a Melanthon saját keze írását képező szövegrész az alábbi másolatban cursiv betűkkel van kisedve. Magáról a felavatott Crossensky Erasmusról semmi közelebbi adat nincs. Bartholomoides ² nem tesz róla említést a wittembergi tanulók között, így hát nem lehetetlen, hogy valahol itthon végzett s innen ment ki Wittembergbe, hogy ott felavattassa magát. Sommerről, kihez Melanthon ajánló sorait intézi, se Fabó Monumentáiban, se Hornyánszky Beiträge-ben nincs említés. De említi Bartholomoides, ³ kinek tudósítása szerint ő 1541. okt. 17-én iratkozott be a wittembergi egyetem hallgatói közé. Az ajánló levél, melyet Melanthon ezen egykori volt tanítványához intézett, 19 évvel később kelt. Érdekes adalék arra, mily intensiv és maradandó volt a viszony, melyet Melanthon egykori tanítványaival fentartott.

A felszentelési bizonyítvány maga teljesen a Melanthon szellemét tükrözteti vissza. A papi hivatást az Augustana Confessio értelmében veszi: „ministerium docendi Evangelii et administrandi Sacramenta-juxta vocationem“ (v. ö. Aug. Conf. VII. és V. Art.); az Isten jobbjára ülést mint az Ige útbaiga-

¹ Harmath K. csoportosítása szerint. L. „A pozsonyi ág. hitv. evang. főiskola értesítője az 1878/79. tanévról“ 31. l.

² Memoriae Ungarorum stb. Pest, 1817.

³ I. m. 14. l.

zítását értelmezi: „sicut scriptum est, sedet ad dextram patris, dona dans hominibus“ (t. i. a λόγος); az egyháznak katholicitását erősen hangsúlyozza s ennek ismervét a romlatlan Ige hirdetésében állapítja meg: „ecclesia nostra una voce et uno spiritu cum catholica Ecclesia Christi profitetur“ stb. és „ibi est ecclesia Dei, ubi sonat vox Evangelii incorrupta“; s ezen evangéliomi alapon végül a szeretet elvének magaslatáról utal az egységre. Dogmatismus, felekezeti elfogultság teljesen távol áll tőle. Stílus tekintetében is, és pedig úgy a nyelv eleganciáját, mint a tartalom logikai strukturáját s tisztaságát nézve, manapság is utánzásra méltó mestermű.

Hogy mi volt e papavató vizsgálatok tárgya, arra nézve utbaigazítással szolgál a Melanthon által 1554-ben kiadott: „Examen eorum, qui audiuntur ante ritum publicae ordinationis, qua commendatur eis ministerium Evangelii“,¹ melynek főszakaszai: De Deo, De lege; De peccato; De libero arbitrio; De justificatione (ez a legterjedelmesebb: 20 argumentummal a reformációi tan mellett); De bonis operibus; De ecclesia („Eccl. visibilis . . . coetus amplectentium incorruptam Evangelii doctrinam et recte utentium Sacramentis . . .“); De baptismo (itt külön szakaszban „Errores Anabaptistarum“); De poenitentia; De Coena Dni; De invocatione, precatatione stb.; De causis Calamitatum ecclesiae; De christiana libertate; De magistratu politico; De conjugio; (egész jogi tanulmány). Ezekre következik „Responsio Ph. Melanthonis de Controversiis Stancari“ és „Definitiones“ ugyancsak Melanthontól. Lényegében tehát ugyanazonos e vizsgálat iránya, tartalma az „Augustana Confessio“ s a „Loci Communes Rerum theol.“ tartalmával és irányával. Melanthon mind haláláig megőrizte s megóvta a felekezetieskedő iránynyal szemben azon igazi bibliai szellemet, melynek kezdettől fogva harczosa volt.

A felavató okiratot aláírt Eber Pál és Major György neveit ismerteknek tételezem fel, a többi három jelentéktelenebb. A keletből (Recordatio nativitatis Dni = gyümölcsoltó boldogasszony napja), mely márczius 25-ére utal, kitűnik, hogy ez okirat bizonynyal a legutolsók egyike, melyek Melanthon kezéből kikerültek, minthogy ő már három hét múlva — ugyanaz év április 19-én elhunyt.

Az e szempontból is oly érdekes okirat maga immár a következő:

¹ Corp. Ref. XXIII. p CXI. Elöttem az eredetinek 1588-ban ugyancsak Wittembergben kiadott hű másolata fekszik. Az egész kis 8° alakú, lapzámozás nélküli, mintegy 20 nyomtatott ívet tevő könyv.

PASTOR Ecclesiae Dei in oppido Saxoniae Vuiteberga, & caeteri ministri Euangely in eadem Ecclesia, salutem dicunt omnibus lectoribus has literas. Non alia vox in coelo & in terra unquam ardentior audita est, quam precatio Filij Dei in agone, in qua petit colligi & seruari Ecclesiam, & sic regi, ut unum sit in Deo. Idem inde usque ab initio generis humani, omnibus temporibus, donec uniuersa Ecclesia ex morte resuscitabitur, petit. Propter hanc Filij precatorem, cum colligat Deus Ecclesiam inter nos quoque, gratias agimus & aeterno Patri, & Filio eius, Domino nostro Jesu Christo & Spiritui sancto, & gemitus nostros ad summi Sacerdotis nostri, Domini Jesu Christi precatorem adjungimus, & petimus, ut semper inter nos quoque colligatur aeterna Ecclesia, quod cum fiat voce Euangely, & non aliter, sicut scriptum est: Euangelium est potentia Dei, ad salutem omni credenti, vult Deus eligi idoneos ad docendum Euangelium. Testamur igitur hunc honestum et eruditum virum *Erasmum Crossensky natum in oppido Sepusy Kesmark*

vocatum esse ad ministerium Euangely in Arce Kesmark. Cum autem a nobis petatum sit, ut explorata eius eruditione adderemus publicum ritum ordinationis, diligenter eum audiuimus, & comperimus eum recte tenere summam doctrinae Christianae, & pie & constanter amplecti puritatem Euangely, quam & Ecclesia nostra una voce & uno spiritu cum catholica Ecclesia Christi profitetur, ac a fanaticis opinionibus damnatis iudicio catholicae Ecclesiae Christi abhorrere. Promisit etiam hic *Erasmus Crossensky*

in doctrina constantiam, & in officio fidem & diligentiam. Quare ei juxta doctrinam Apostolicam publico et pio ritu commendatum est ministerium docendi Euangely, & administrandi Sacramenta juxta vocationem. Cum autem Filius Dei, qui est λόγος aeterni Patris, vere sit efficax voce ministry, & faciat, ut ministerium sit salutare, sicut scriptum est: Sedet ad dextram Patris, dona dans hominibus, Prophetas, Apostolos, Euangelistas, Pastores & Doctores; Et sicut Dominus inquit: Ego sum vitis, vos palmites. Sine me nihil potestis facere; Oramus eum, ut adsit & huius iam ordinati ministerio, & faciat, ut sit salutare. Ipsum etiam

Erasmum et Ecclesiam suam

Hortamur, ut doctrinae puritatem retineant. Vere enim ibi est Ecclesia Dei, ubi sonat vox Euangely incorrupta vere ibi dat Deus aeternam iustitiam & vitam, vere exaudit & gubernat innocentes ipsum, mitigat etiam aerumnas huius vitae, & in ira recordatur misericordiae suae. Quare inquit: Si manse-

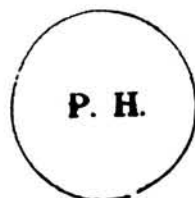
ritis in me, & verba mea in vobis manserint, quidquid volueritis, petetis & fiet nobis. Hortamur etiam eos, ut sint memores praecepti diuini, de coniunctione & concordia cum alijs Ecclesijs recte sentientibus tuenda, sicut scriptum est: ὁ τὸς ἀγάπη ἐστὶ, καὶ ὁ μὲν ὄν ἐν τῇ ἀγάπῃ, ἐν τῷ τῷ μὲν, καὶ ὁ τὸς ἐν ἀοτῶ.

Datae Vuitebergae Anno 1560 Die quo celebratur publice Recordatio mirandae Nativitatis domini nostri Jhesu Christi ex virgine, qui est צדקנן יהוה

Pastor Ecclesiae Dei in oppido Saxoniae Vuiteberga, & caeteri ministri Euangelei in Eadem Ecclesia.
Paulus Eberus Kitthingesis.

1. Timoth. 4.

Attende lectioni, adhortationi & doctrinae,
Ne negligas donum, quod in te est, quod datum est tibi per prophetiam cum impositione manuum coetus seniorum.

Philippus Melanthon
Georgius Maior D.
Sebastianus Fröschelus M.
Johannes Sturzo M.
Petrus Ecclius.

Oramus etiam Reuerendum
virū Johannem Sommer
Pastorem Ecclesiae Dei
in oppido Sepusy Kesmark,
ut hunc Erasmi vicinū
fraterna benivolentia
complectatur, ac pps
consilys gubernet, sicut
scriptū est. Et tu
conuorsus confirma
frates tuos.

Közli

S. L.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Akármerre nézünk idehaza, a mi egyházi életünk mezején, vigasztalót alig-alig találunk. Egy-egy lelkipásztor evangéliomi buzgalma reménységgel tölti el lelkünket: hátha itt már az új élet kezdete; de annyi sok száznak tétlenségét látva, újból csüggedés vesz erőt rajtunk. Olykor hang üti meg fülünket, mely mintha olyan valamit mondana, hogy szegénységünk, nyomorúságunk orvossága az evangéliom; de ezt a gyöngye hangot túlharsogja egy varázsige, mely minden ajkra rászállt már, mely minden bajunkat meggyógyít: „Államsegély“. Ha néha hallunk egy-egy erélyes főpásztori beszámolót, mely nem palástol, sem nem csillogtat, hanem valódi képét tárja fel reménytelen helyzetünknek: utána csendes ismét minden.

Ha vigasztaló képet akarunk látni, ha örvendetes hírt akarunk hallani: hiába kereskedünk idehaza, túl kell mennünk az édes haza határain; mert a Krisztus evangéliomából nőtt, virágzó egyházi élet, ez az idegen plánta, magyar földön nem terem meg, magyar szívet nem lobbant lángra, angol hóbot, németnek való.

Íme alig hogy szétnézünk a szomszédos Németországon, egyszerre egy bennünket felüdítő tüneményt látunk: a theologusok száma Németországban is apad. Hat év alatt 35% a fogyás, az apadás; tehát nem a magyar viszonyok, hanem általános társadalmi körülmények hatnak apasztólag a theologusok létszámára. Bizony szomorú vigasztalás. Ugyan mi alakította úgy át a társadalmi viszonyokat, mi változtatta meg a közérületet, közgondolkozást, hogy a lelkészi pályától úgy elfordulnak az emberek? Nem kerülgetjük sokat e kérdést, rövid a felelet: a theologia és a lelkészek. Az ú. n. „keresztyén világ barátai, az ő „Chronik“-jokban statistikai

táblát közölnek a hittanhallgatók létszámáról, majd a porosz egyetemi tanárokról, ezeket theologiai álláspontjuk szerint csoportosítva. Az olvasóra hagyott következtetés az lenne, hogy az ó-porosz tartományokban levő öt egyetemen nagyobb % apadás mutatkozik, mint a három új-porosz tartománybeli egyetemen, ennek pedig az az oka, hogy az 1892-iki „Apostolicum“ vita óta a conservatív theologiai irány hívei folyton követelik, hogy az egyháznak nagyobb befolyása legyen a lelkészképzésre, mint eddig volt s ezen kívánalom következtében az ó-porosz egyetemekre csak két modern, ellenben kilencz conservatív, az új-porosz egyetemekre pedig öt modern és négy conservatív professor neveztetett ki. A hol a visszahatás nagyobb az eddig uralkodott theologia ellen, nagyobb a fogyás is. A következtetés oda menne ki, hogy a mai liberális világban a theologia elveszítette befolyását, vonzó erejét, mert a conservatív elemek kerekednek felül művelői között.

Azonban az a tünemény, hogy a greifswaldi s erlangeni egyetemeken, melyek határozottan pozitív irányúak, a theologusok száma nem csökkent, hanem úgy absolute, mint relative emelkedett ugyanazon idő alatt, kétségtelenné teszi, hogy a pozitív vagy conservatív theologia épen nem vesztette el befolyását, sőt hódít. Hanem az igazság talán ott lesz, hogy az ú. n. modern theologia az egyházi tanokat discreditálván, s helyökbe positivumot nem ültetvén, úgy magát, mint az egyházat népszerűtlenné tette. Mi hozzánk ezen események végső hullámcsapásai jutottak s jóformán a kész eredményt, az egyház iránti közönyösséget vettük át: első sorban a lelkészek, azután a világiak.

Nálunk a „néhai való jó protestáns-egylet“ régen kiszenvedt, de áldásait nyögi egész egyházunk. Valószínű, hogy utóhatásai is megszűnnek, mihelyt egy egészségesebb áramlat nyomul be egész erejével hozzánk. De hát ez még messze van, mert ime a „Protestanten-verein“, a mi néhai egyeletünk ősképe, csak most haldoklik, tehát még ennek halálát, helyette újabb hatások keletkezését kell várunk s végre ezek megszületése után úgy 10—15 esztendővel mi is új időket látunk. A „Protestantische Kirchenzeitung“, a „Verein“-nak főorgana, ez év elejétől megszűnt, valamint még másik lapja, a „Neue Evangelische Gemeindebote“ is. Még most leplezni akarják a visszavonulást, azért új folyóiratot adnak ki „Protestantische Monatsblätter“ czím alatt amaz, s „Der Protestant“ czím alatt emennek helyébe. Bizony harmincz év előtt nem akarták volna hinni azok, kik a theológiát, ezt a szégyenlős, maradi kisasszonyt meg akarták ismertetni s összehoronálni

a mai tudományos műveltséggel, hogy közvetítő üzletük hamarosan csődbe kerül... Sic transit gloria mundi.

Egyik erősen conservativ evang. lap az egyházi viszonyok felett szemlét tartván az újév alkalmából, midőn látja a „Prot. egyletesek“ bukását, a „Ritschlianismus“ névleges lételét, a „keresztyén világ barátainak“ egyenletlenségét, az ifjú keresztyén socialisták vergődését s ezekkel szemben a conservativok tömörülését, és főleg a munkakedvet, melylyel fellépnek s sikert mutatnak az egyházi élet mezején: lelkesedve kiált fel: „vexilla regis prodeunt“.

Mi — egész őszintén szólva — nem a modernek visszanyomatásának, hanem annak a nagy munkának örülünk a legjobban, melyet a positiv-keresztyének a Krisztus evangéliomának parancsából, a liberalisok pedig azért végeznek, mert látják, hogy ebben sokkal nagyobb erő van, mint akár a tübingai kritikában, akár a morál theológiában.

Szinte elő sem sorolható egy könnyen az a rengeteg munka, a melyet csak német protestáns testvéreink végeznek. És végzik a gyülekezetért; ezért összességében és egyenként Csak a mult hó legvégén olvastam egyik egyházi lapunkban, hogy a magyar protestáns lelkészek mennyi baja van lelkesíti fizetésével, mennyi kellemetlenséggel juthat jövedelméhez hozzá. És azonnal eszembe jutott, hogy a kit nem szeretünk, annak nem is adunk szívesen semmit, de a kit szeretünk, azért az utolsót is odaadjuk. Lelkünk üdvösségénél nincs nekünk drágább kincsünk és a ki bennünket annak kútfejéhez elvezérel, de azután csakugyan oda, a Krisztushoz vezérel, azt mi szeretjük, azért szívesen megteszünk mindent A ki semmit sem ad, semmit sem kap, hacsak nem kényszerítés folytán. Nézzük meg a tőlünk kivált felekezeteket, a kikről úgy szeretik némelyek azt állítani, hogy az egyházi adó elől szöktek meg: és látni fogjuk, hogy a mi egyházi adónk ötszörösét, sőt tízszeresét is szívesen fizetik. Miért? Nem nagy titok ez. Csak elsajátítani nem akarjuk.

Az evangélikus és református pásztorok buzgalmának lehet tulajdonítani, hogy a reversálisok miatt nem nagyon sok panasz hallható külföldi testvéreinknél, pedig az erős ultramontán izgatásról mindenféle hangok emelkednek. Még Bajorországban is protestáns lelkész előtt kötik meg a vegyes házasságok több mint 50%-át s protestáns lelkészek keresztesítik meg a vegyes házasságból született gyermekeknek több mint felét. Ellenben nálunk nagy az aggodalom a reversálisok miatt. De nem is csoda, mert van olyan városunk, hol erősebb a protestáns egyház, mint a katolikus és az első pap,

talán ebben bizva, utána sem néz a vegyes vagy nem vegyes házasságkötéseknek, ellenben a plébános 2–3 segédlelkészt csupán erre a célra tart, t. i. hogy a polgári házasság behozatala óta a vegyes házasságokat figyelemmel kísérik s az erre lépendő katolikus felet jó előre preparálják, a gyermekek katolikus voltát biztosítják.

Igen nevezetes jelenség Németországban, hogy az egyházi hatóságok a buzgó, vallásos egyesületek már a katonaságra is kiterjesztették figyelmüket. Kétségtől nagyon fontos ez a kérdés, mert a katonáskodás ideje alatt nagyon sok jó, de viszont rendkívül sok rossz befolyásnak is vannak kitéve. A fegyelemre, a hazaszeretetre lehet kedvező a szolgálati idő, de a közerkölcsiségre nézve nagyon káros hatású. Természetesen a keresztyén ember a valláserkölcshöz szemponyjából ítéli meg a kérdést, míg ellenben a politikus az állam érdekét tartja szem előtt. Azonban mindkettő csodamódon találkozott mostan a katonák erkölcsi felügyelete körül. Belgium ijesztő példája folytán, félve a socializmusnak a hadseregben való elharapódzásától, Németországban úgy találták, hogy a mint a köztársadalmi téren, úgy bizonyára a hadseregben is üdvös lesz a vallásos élet ébresztését munkálni. Ez a hatóság felfogása, mely így az engedélyt, az alkalmat megadta. Az egyházi társadalom pedig, mely eddig bármennyire akarta is, nem tudta megközelíteni a begombolkozott katonákat, örömmel ragadja meg a kedvező alkalmat és „Soldatenbund“-okat hoz létre a nagyobb helyőrségi városokban, mely „Soldatenbund“-ok nem egyebek, mint a katonaságra alkalmazott ifjúsági egyesületek. Sikeres működéseket nagyban előmozdítja a katonatiszteknek készséges részvétele; természetesen ott, hol vallásos katonatisztek még elég számmal vannak. Helyiségeket adnak a katonáknak, hol üres idejüket haszonnal tölthetik el. Ellátják őket olvasmányokkal, rendeznek számukra vallásos előadásokat.

Katonai tekintetben mi Németország után sántikálunk és épen ez az oka, hogy nagyobb helyőrségi városokban felkérték a katonai hatóságok az egyes hitfelekezetek lelkészeit, hogy a vallásukon levő katonáknak hetenként egy órán, vallás-
oktatást adjanak. Van rá eset, hogy a katonák vallásos oktatása jobban szívén fekszik a generálisnak, mint a nagytiszteltű úrnak, a ki csak tudomásul veszi az egészséget, rendeletet ad ki, hogy ha már jönnek, hát tanítódjanak, de ezzel vége mindennek, csak a boszúságnak nem, hogy már a katonák is ily bolondsággal háborgatják az embert. Gondolom, hogy ott, hol a lelkészek szinte már évtizedekig küzdenek a val-

lásukon levő hadapródok confirmatiója miatt: mondom, ott örömet okoz ily katonai átirat, de a hol a munka mindig sok volt, a fizetés meg mindig kevés maradt, ingyenes szolgálattal ki szaporítaná keserűségét?

A belmissió tulajdonképeni közvetlen munkásai, a diaconusok és diaconissák hiánya nálunk nagyon is érezhető. Alig lehet valamihez kezdeni, mert nincs kire bízni a követlen felügyeletet. Ezeknek mindenesetre kellene az ellátáson kívül még biztosíték munkaképtelenségök esetére is. Németországon egy nyugdíjintézetet alapítottak számukra, melynek 400 tagja van s rövid idő alatt, pusztán adományokból s gyűjtésekből összejött 44,000 márka, a mely összeg mint tőke, kellőleg biztosítja a belmissionariusokat, családtyákat, városi missionariusokat munkaképtelenség esetére, vagy özvegyeiket, ha elhaláloznak.

Egyik legfontosabb tevékenysége legújabbán, a német egyházi társadalomnak, az arméniaiak felsegélése. Segélyegyletet alkottak e célra, mely január 13—14-én tartotta meg ülését Barmenben. A jelentések szerint körülbelül 500.000 márkát költöttek a mult évben az örmények felsegélésére. de a jelen évre szeretnének egy milliót felül gyűjteni és küldeni. Különös tevékenységet fejtettek ki az árva gyermekek elhelyezésében, kik közül 70-et Németországba hoztak, 150 számára Konstantinápolyban építettek árvaházat, míg a Jeruzsálem-egylet Bethlehembben kész gyermekeket elhelyezni. Az értekezleten nagyobb vitát az árvák elhelyezésének a kérdése keltett, a melyre nézve elfogadták Siebold, bielfeldi lelkész javaslatát, hogy a legolcsóbb s jobb elhelyezés az volna, ha nem árvaházakba vinnék a gyermekeket, hanem egyes családokhoz ott Árméniában, adnák őket, kettős célt érnének el, mert segítenének a szegény gyermektelen szülőkön is, s az árva gyermekeken is. A felügyeletet az amerikai missió teljesítené és ott tartózkodó német tanítók.

Az örmények érdekében különben — úgy látszik — mozog az egész civilizált világ. Oroszországban a „Petersburger Zeitung“ meleg hangú felhívást intézett a résztvevő szívekhez, melyben segélyre szólítja fel őket. Japánban is megindult a segély-actió s Osakából már 4—500 márkát küldöttek Konstantinápolyba e célra.

A hol az evangéliom kovásza működik, ott az eredmény mindig szemmel látható. Csak Franciaországot tekintsük meg s előttünk egy eltagadhatatlan bizonyíték. Jól tudjuk, hogy ott épen úgy gyűlölik némelyek a protestánsokat, mint Ausztriában a zsidókat, de mégis csak ők nyujtanak valami vigasz

taló képet egész Franciaországban. A népszámlálás azt mutatja, hogy a nagy köztársaság az 1891—1896. években, tehát öt év alatt 175,000 lélekkel szaporodott s az összes gyarapodás 4.5%, tehát nincs még csak egy $\frac{1}{2}\%$ sem, sőt Páris lakossága ugyanazon idő alatt többel gyarapodott, mint az egész ország. Párisban 255,000 tanköteles van, kik közül alig jár minden második iskolába, mert hát nincs elegendő iskola, pedig az iskolás 130,000 gyermek közül is 65,000-nek tanítása felekezeti, többnyire katolikus iskolában történik. Ebben a szomorú állapotban az evangéliom barátait felüdítheti az a látvány, hogy p. o. a „Société centrale protestante d'Évangélisation“ Franciaország 60 departement-jában, Algir, Tunis és Tonkingban 140 ágenszt, 71 lelkészt, 18 evangélistát, 5 colporteurt és 7 tanító s tanítónőt foglalkoztat. Működésök eredménye a hívek megtartásán kívül 387 új hívő s hogy önerejükön 342,260 frankos költségvetéssel képesek dolgozni. A jó ügyért szívesen áldozik mindenki. P. o. az egyetlen protestáns francia napilap, „Le Signal“ közel állott a megszűnéshez s az új szerkesztő, Frank Puaux csak az esetben vállalkozott a szerkesztésre, ha a lap fennmaradása legalább három évre biztosított: a szükséges 160,000 frank kellő időben összejött a francia protestánsok adakozásából.

Nagyobb számmal vannak és nagyobb erőt is fejtenek ki az angol protestánsok, kik pusztán külmissiói célokra az 1895. évben 1,387,600 font sterlinget költöttek, a mi körülbelül 16 millió forintnak felel meg. Ezen óriás összegnek nagy része önkéntes adakozásból jön össze. Hiszen csak a napokban olvashattuk Booth tábornoknak, az üdv hadserege fejének Gladstonnal folytatott beszélgetéséből, hogy a hadsereg évi bevétele -- megközelítő összegben — felülhaladja az egy millió font sterlinget. Ezen összeg legnagyobb részben a szegényebb, az alsóbb osztályú néptől gyűl össze, a melynek körében legjobban hódít a hadsereg.

Ugyanezen beszélgetés több érdekes témát is érintett, melyek között egyik legérdekesebb Boothnak ama megjegyzése, hogy tapasztalata szerint a keresztyénség legintenzívebb hatását Hollandban találta, míg a kontinens többi államaiban egyik egyház vallásossága sem emelkedik a másik fölé. Általános jelenség szerinte, hogy itt a protestantismus sekélyes, hideg s tétlen, azonban már magáról Gladstonról közzétett referádája végén bevallja, hogy ő vele meg volt elégedve s róla csak jót mondhat.

Az angolokat most igen nagy mértékben igénybe veszi az ő saját bajuk, az indiai nagy éhínség és a pestis. Körül-

belül 2.000,000 ember szorul támogatásra. Az üdv hadserege egy külön éhszükség-alapot létesített ez alkalomból, mely egyedül maga 2000 font sterlinget adott eddig a szűkölködőknek. A londoni városház-alap, t. i. a Lord Mayor felhívására és kezdeményezésére megindult gyűjtés egy fél hét alatt 40,000, két hét alatt 200,000 font sterlinget ért el.

A püspöki egyház egyik legnevezetesebb eseménye volt az új Canterbury érseknek, Anglia primásának, dr. Temple Frigyesnek jan. 8-án történt beiktatása, mely nagy fényvel, de a mint politikai lapokból is olvashattuk, egy kis kellemetlen incidens által zavarva, hajtatott végre.

Az Angliában levő összes egyházakat különben most a közoktatásügyi törvényjavaslat érdekli legjobban. Ugyanis Angliában egészen 1871-ig törvényileg nem volt szabályozva a közoktatásügy, hanem 1730. óta némi állami segélylyel támogatták az egyházak s egyesek vagy társulatok által fenntartott iskolákat. Az 1871-iki rendezés értelmében a polgári község köteles gondoskodni az oktatásügyről, ha az önkénytes iskolák elegendők vagy alkalmasak nem volnának. Így ma a népoktatás Angliában az ú. n. Voluntary és Board Schools között oszlik meg, mely intézetek nagyrészen azonosak a mi felekezeti és községi népiskoláinkkal. A múlt évben a képviselőház elé benyújtott és már két felolvasásban el is fogadott törvényjavaslat miatt az egyház nehézségeket támasztott, a minek következtében abból a községi iskolák segélyezése kihagyatott. Jan. 14-én jelenté be Balfour az új billt, az „önkénytes iskolák“ segélyezése tárgyában. A pártok és hitfelekezetek különbözőleg fogják fel az új törvényjavaslatot. A disszenterek terhesnek találják az anglikán iskolát, a liberálisok soknak az ezen célra és kellő ellenőrzés nélkül adott pénzt. Mert bár mindkét fajta iskola állami felügyelet alatt áll, a felügyelet eddig jóformán a segélyezésre terjedt ki; csak hogy míg a községi iskolák az iskolaszékek felügyelete alatt eléggé ellenőriztettek, a felekezeti iskolák, főleg anglikán és katolikus kezekben, a lelkész felügyeletén kívül helyi ellenőrzésben nem részesültek. Az uralkodó egyháznak is vannak kifogásai a javaslat ellen, mert minél több iskolát s minél könnyebben óhajtana szerezni.

A római katolikus világ is élénk, itt-ott harczias, majd védekező képet mutat. Az afrikai olasz háború idejében történt, hogy a pápa egy igen jó húzást akart tenni azon a sakkjátszón, melyen már több mint 25 éve játszik az olasz kormányossal. Macarius, egyiptomi püspököt Menelikhez küldte, hogy az olasz foglyok szabadon bocsátását eszközölje ki.

A terv ügyesen volt kieszelve s ha siker kíséri, úgy XIII. Leó Olaszország, sőt az egész világ előtt igen olcsón, nagy dicsőségre tesz szert; de hát Menelikre nem hatott a pápa kegye s így sok szép remény dugába dőlt. Különben Ő szent-ségének végnapjait nem épen jó hírek is zavarják, mint p. o. Satolli bibornok tapasztalata, ki úgy találta, hogy a washingtoni kath. egyetem minden egyéb, mint katolikus s hogy Freland érsek az eretnekek apostola.

A r. katolikus támadások közül legnagyobb és merészebb az, melyet a jezsuiták indítottak Madagaskarban az evangélikus missió ellen. Franciaország, mióta Madagaskar hatalmába került, láthatólag támogatja a jezsuita missiót és pedig nagyon valószínűleg politikai okokból, t. i. mert a protestáns missiót norvégek és angolok vezetik. A kisebb támadások, t. i. erőszakosságok vegyes házasságoknál, temetéseknél stb. mindennapi események, de a melyek épen azért, mert mindennapiak, még mi nálunk is, reánk nézve veszedelmesek, ha nem defensivára, sem offensivára készek vagy képesek nem vagyunk, hanem egész lényünket leköti egy megváltó gondolat: Államsegély!

p—f.

IRODALMI SZEMLE

a) Hazai irodalom.

A kolozsvári nyomdászat története. Irta *Ferenczy Zoltán*. Kiadja a kolozsvári keresk. és iparkamara.

Egy darab művelődéstörténet ez a könyv, mely Kolozsvár történeti multjának egyik legfényesebb s méltán csodálatot és elismerést keltő részét mutatja be azzal a félreismerhetetlen célzattal, hogy kimutassa, miszerint Kolozsvár nem egy csupán újabban mesterségesen alkotott művelődési középpont, a minek ma sokan mondják, hanem oly művelődési középpont, mely azzá a maga erejéből lett s magának hazánk művelődéstörténetében halhatatlan érdemeket szerzett.

A munka három fejezetben tárgyalja a nyomdászat történetét, azon korszakok szerint, a melyek a nyomdászat fejlődésében mutatkoznak. Ezek: I. A Heltai-nyomda időszak 1450—1660-ig; II. A nyomdászat mint műipar 1669—1784-ig. III. Hanyatlás és újjászületés 1785—1896-ig.

Bennünket s általában az irodalomtörténet iránt érdeklődőket a nyomdászat eme fejlődésében az első két korszak közelebből érdekel, mert főleg az első korszak története összefüggésben van a reformatio történetével, terjedésével s irodalmi érdemeivel.

Kitetszik e könyvből, hogy a nyomdászatot, mint műipart s mint az eszmék propogatójának leghatalmasabb eszközét a reformátusok majdnem állandóan kezükben tartották. Az a küzdelem, melyet a protestantismus az ellenreformatio legelszántabb janicsárjaival a szószéken s az életben egyaránt vívott, az ipar terén sem volt kisebb, mint az irodalom s a tudás mezején. Háromszor sikerül a jezsuitáknak kicsavarni feleink kezéből a zászlót, a hatalmat s a hatodik nagy hatalmat, a sajtót, a győzelem mindazonáltal a mienké marad.

A kolozsvári nyomdászat története megérdemli, hogy főbb vonásaiban vázoljuk azok kedvéért, a kiknek nincs vagy nem lesz módjuk e különben is ritka könyvet bírniok.

Magyarországon Budán Hess András állította fel az első nyomdát 1473-ban, utána Zeng 1507., Zágráb 1527., Szeben 1529., Fiume 1531., Brassó 1535., Sárvár 1539-ben állítottak nyomdát s ezeket követte Kolozsvár 1550-ben.

E nyomda felállítója *Heltai Gáspár*, a ki irodalomtörténünknek is ismert alakja. Nyomdászati munkásságát Hoffgreff György társaságában kezdette meg, a ki vagy német, vagy szász eredetű volt, de mindenesetre képzett nyomdász. A legelső kiadott könyv magyar volt, címe: *Catechismus Minor*, 31 számozatlan levélből áll, hat részre osztva. Betűi kétfélék: egyik kisebb, szögletesebb, tömöttebb, a másik nagyobb, kerekesebb fajta s oly szép, hogy ezzel a korábbi magyar nyomtatványok nem versenyezhetnek, sőt szebb, mint a Heltai-nyomda XVII. századbeli kiadványainak betűi. Ez évben jelenik meg ugyanott két latin nyelvű munka is: *Buceri Confessio de coena Domini* és a *Ritus explorandae veritatis*. Az 1551-ik évtől e nyomda négy terméke ismeretes: 1. Heltai Gáspár: *A Biblianac elsoe resze*, 2. *A Jesus Sirah keonyve*, 3. Helth: *Summa christlicher Lehre* és 4. Helth: *Trostbüchlein mit christlicher Unterrichtung, wie sich ein Mensch bereiten soll zu einem seligen Sterben*, melyet 1553-ban magyarul is kiadott s melyet a Régi Magyar Költők Tára VI. kötetének ismertetésekor mult füzetünkben méltattunk. 1552-ből 3 könyve ismeretes: 1. Boelts Salamon *Kiralnac Koenyvei*, 2. Helthai Gaspar: *A Biblianac negyedik resze*, 3. Helthai Gáspár: *A reszegseg nec es tobzódásnac veszedelmes voltarol valo Dialogus*.

Ebben az évben Hoffgreff kiválik a nyomdából s azt egy évig Heltai maga kezelte. Ekkor, 1553-ban jelenik meg nála: 1. A már említett catechismus magyar fordítása, a *Vigasztalo koenyuetske*, a *Keresztyeni Tudomannac fundamentoma*, mely utóbbi ma a legrégibb abc töredékét foglalja magában. 1550—53. között jelentek meg: 1. Heltai Agendája, 2. a Hoffgreff-féle énekeskönyv, 3. Heltai Gáspár: *Euangeliumok es epistolac*, 4. Molnár Gregorius: *Erotematum dialectices libri tres*.

1554-ben ismét megjelenik Hoffgreff s maga kezeli a nyomdát 1558-ig. Ez idő alatt csak két magyar munka kerül ki sajtója alól: Tinódi Sebestyén *Cronicaja* (1554.) és Batizi András *Catechismusa* (1535.). Ez idő alatt nyomja az első iskolai tankönyvet: a *Donati (Aelii) viri clarissimi, de octo partibus orationis methodus-t* kiadva Culmann Leonard magyarázataival (1554.). Heltai maga ez idő alatt sem nem írt, sem nem adott ki könyvet. 1559-ben újra átveszi a nyomdát s kiadja újra az *Agendát*, az *Urnac vacsorairól valo közönséges keresztyéni vallás-t*, a következő évben két latin munkát (egyét Bullingertől, egyet Dávid Ferencztől). 1560-ban megjelennek a *Zsoltárok rövid magyarázatokkal*, 1561-ben új kiadást

ér a Zsoltárkönyv, s ugyanakkor az Újtestamentum. 1569-ig csak egy magyar művét és kiadását ismerjük: a Száz Fabulát; ekkor kezdi nyomtatni Dávid Ferencz váradi disputatióját, 1570-ben jelenik meg Gonsalvius Reginaldus Halo című könyve, Nagy Bánkai Mátyás Hunyadi Jánosról szóló éneke s Melanchtonnak 1566-ban Kolozsvárt kiadott latin grammatikája. 1571-ből négy magyar nyomtatvány maradt reánk: Dávid F.: Az egy es magatol valo Felseges Istenroel, Dávid vallástétele, Verbőczy törvénykönyve magyarul javítva és Csanádi Demeter: Vita Joannis Secundi cz. műve; 1573-ban adta ki Valkai András három Cronica-ját, 1574-ben a híres Cantionalet és a Heltai Chronicat, melynek nyomása közben meghalt.

Az ő munkája, vagy legalább kiadványa a Fortunatusrol valo szep historia, az Evangeliumok és epistolak protestansok részére, az Isteni dicséretok, Temesvári István éneke a kenyérmezei diadalról, Torkos János: Absolonrol szóló historiája, Nagy Sándor historiája.

Ennyi e nagy fontosságú nyomdászati és írói működés maig ismert eredménye, mely az egész XVI. századbéli nyomdászatunkban a legfontosabb s eredményeiben leggazdagabb.

A XVI. században Heltaién kívül Kolozsvárt még egy nyomda működött: a jezsuiták főiskolájához kapcsolt nyomda.

E nyomdának csak két terméke ismeretes, az egyik 1581-ből Schreckius Wolfgangus német jezsuitának Theses de puro et expresse Dei verbo, mely vallásos tételeket tartalmaz Pusch János jezsuitától, a másik 1585-ből ugyancsak Schreckiusnak egy vitairata Adversus authores Juliani ut vocant Pseudocalendarii Varadini impressi, mely egy Váradon 1585-ben megjelent Julianus-féle naptár ellen volt intézve. E nyomda valószínűen 1588-ig, a jezsuiták kiűzéséig működött s bizonyára több, bár előttünk ismeretlen, mű is jelent meg benne.

Heltainak 1574-ben bekövetkezett halála után nyomdája 1680-ig működött, s többnyire az unitáriusok szolgálatában állott. Nem egyszer cserélt gazdát, de egészben a Heltai családjának egyik-másik tagja bírta, kik typographus által kezeltették.

1575-től 1582-ig Heltai özvegyéé volt; 1584-ben Heltai hasonló nevű fiára szállott, ki mint fordító is ismeretes s Kolozsvár szenátora s birája volt. Az ő halálával sógorára, Lang Tamásra szállott, de 1621. óta Heltai Anna nevéen találjuk a nyomdát. Utána vejére, Szőrös Mátyásra szállt a nyomda, a kinek halála után 1637-ben két fia, Mátyás és András örökölték, s utánok egyikök fia, János. Ezután Lang Tamás fia, Lang András birtokába került. 1660-ban azonban az elhasznált és meg nem újított nyomda működése megszűnt s magától elenyészett.

1575—77-ben egész sor magyar könyv kerül ki e sajtó alól, köztük híresebbek: Bogáti Fazakas Szép historiája, egy névtelentől: Ester dolga, Tinódi: János király testamentoma, a Salamon és Markalf. 1578-ban Melius Herbariuma, Telamon királyfi, melynek egyetlen ismert példánya a British Museumban van; Dávid F. Isteni dicsiretek, a melynek csak egyetlen csonka példánya ismert; 1579-ben Ráskai G. Vitéz Francescoja; Temesváry István éneke a kenyérmezei diadalról; 1580-ban Bogáti Fazakas Mátyás királya, Istvánffy Volter és Griseldise, Pécsi A házasok éneke, Volkai két szép historiája stb. 1581-ben Görcsönyi Ambrus Szép ieles historiás éneke, Sztáray Miklós: A viz eozeonnc historiayarul; Vajda-Kamarási Lőrincz: Historia Jason királynac hazassagarol; 1582-ben csak két magyar munka jelenik meg, 1583-ban csak egy latin, a Donatus könyvének negyedik kiadása. 1583—85-ig magyar könyv nem jelent meg, csak hat latin; 1586-ban újból néhány magyar; 1589-ben három magyar és egy latin s a Salamon és Markalf második, javított kiadása; 1590-ben két magyar és egy latin; 1591-ben két latin és hat magyar könyv, köztük az Apollonius királyfi; 1592-ben hét magyar könyv, köztük Balassi Bálint: Euryalus és Lucretiája. 1593-ból valók az Evangeliomoc és Epistolac s a Decsi munkája: Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici, melyet az ifjú Heltai saját költségén adott ki s egyike a legnagyobb kiadványoknak, melyből a szerző díj fejében 100 példányt kapott. 1593-tól 1596-ig nem maradt ránk kolozsvári nyomtatvány. 1597-ben két magyar költői mű jelent meg: Illyefalvi Jephthának második kiadása és az 1576-iki Trója historiájának újabb kiadása a: Paris es georeogllona historiaja. 1598-ból egy magyar és egy latin könyv van, az utóbbi a híres tiltott könyv volt: Enyedi György magyarázatai az ó- és újtestamentum azon helyeiről, melyekből a szentháromságot bizonyítgatni szokás. Példányait Báthory Zsigmond rendeletére nagy részben elégették. 1599-ben jelent meg Fischer Simon Dialectices praecepta cz. unitarius tankönyve és négy magyar könyv, köztük Vásárhelyi Gergely jezsuita egy nagyobb műve, a Canisius Péter catechismusának magyar fordítása.

Ettől kezdve a termelés az évekhez viszonyítva kevesbedik. Nevezetesebb nyomtatványok: 1613-ból az Ordo et series Rerum in Transsylvania; 1620-ban Cato libellus elegantissimusa magyarlatin-német szöveggel, 1621-ből Melotai Agendája, 1622-ből az 1622-iki szebeni országgyűlés Articulusai; Huszti Péter Aeneise, 1635-ben 27 könyvet nyomnak.

A nyomda, mely 110 évig állt fenn s 252 könyvet adott forgalomba, megszűnik. Betűi elkoptak, a tulajdonosok új betűket nem vásárolnak, tovább fentartható nem volt, már csak azért sem, mert 1661-ben egy addig hasonlíthatatlan folszerelésű nyomda, a

reformátusoké, kezdi meg működését, s melynek élén a Hollandiában tanult *Szenczy Kertész Ábrahám* állott, ki elzevir betűket hozott magával s páratlanul csinos nyomtatványokat készített. Sajnos, nem sokáig élt s már 1667-ben az erdélyi fejedelmi kincstárra szállt nyomdája, melynek részéről a typographia kezelésével Krakói Beszermény István bízott meg, majd Udvarhelyi Mihály szebeni nyomdász kezelése alá kerül, a ki a fejedelemasszony kívánságára meg is kezdi Nadányi János Kerti dolgoknak leírása cz. munkáját nyomni 1667-ben, de elvi differentiak miatt a nyomda vezetésétől visszalép s helyét *veresegyházi* Szentyel Mihály foglalja el, a ki valószínűleg Nagybányáról való volt. 1670-ből való nyomtatványok: Benitzky Péter Magyar Rhythmusai, Czeglédi J. Dágon ledülése, Nánási L. Szue titka, s az 1670-iki országgy. articulusi. 1671-ből Comáromi Cs. Gy. Pápistaság Ujsága, Nyéki Vörös Mátyás jóra intő könyvecskéje. 1673-ból Comenius: *Janua linguae latinae reserata aurea*-ja. Ilosvai Tholdijának 3-ik kiadása; Posaházy: Libelius Gáspárnak Imádsági, 1675-ből a híres Göntzi-féle Énekes könyv, Czeglédi István Sion Vára; 1676-ból Posaházy: Hitzsakadás ellen való orvosság, Nagyszőlösi Mihály Lobogó szövétnék, Némethi M. Mennyei Tárház Kultsa; Szántai M. Bujdosó Magyarok Fuestoelgoe Csepueje; Tolnai M. Szent Had stb. 1677-ből Balassi B. és Rimai J. Istenes éneki; Szathmár-Némethi M. *Dominica Catthetica*. 1678-ból: Pernyeszi Zs. Lelki Flastrom; Szentgyörgyi P. István: Jó cselekedetek gyemant koeve, s a Liturgia Claudiopolitana és ez évtől kezdve 1692-ig még 56 munka, a mikor Veresegyházi István működése megszűnik s helyét Erdély legnevezetesebb nyomdásza, *Tóthfalusi Kis Miklós* váltja fel.

Tóthfalusi 1650-ben született Alsó-Miszt-Tótfaluban; szülői szegények lévén az ottani ref. pap, Horthi István segítette tanulásában szülőfalujában, majd N.-Enyeden, hol praeceptor, senior s utóbb a fogarasi ref. iskola tanítója lett. Tofeus Mihály, akkori erdélyi ref. püspök Amsterdamba küldötte s megbízta, hogy az ott nyomandó biblia javítására is fölügyeljen. Itt a nyomdászat tanulásához fogott, megtanulta a betűöntést, az erre szükséges betűminták metszését és matriczok készítését is. Oly nagy ügyességre tett szert, hogy mesterét is meghaladta. Megrendeléseket kapott egész Európából, dolgozott és inasokat nevelt Anglia, Svédország, Német- és Lengyelország számára. Nagy jövő és nagy vagyon kecsegtette, ha ott marad Hollandiában vagy Belgiumban, de ő visszajött hazájába, hol a fejedelem is szívesen fogadta s miután ígéretet nyert az iránt, hogy az erd. ref. egyház számára Kolozsváron nyomdát állítanak fel, ott letelepedett s nőül vette Székely András nemes birtokos leányát, Máriát.

Épen ez időben halt meg Veresegyházi, a kitől Tóthfalusi

1693-ban átvette a nyomdát, öntőműhelyt és a nyomda céljaira külön házat kap és a ref. egyház és kollégium nyomdáit is ő kezeli, s ennek betűit újraönti.

Tóthfalusi mint afféle tanult ember, nyomdája segítségével a népi kulturára kívánt hatni s ezért nem volt barátja az akkor már teljesen diadalra jutott latin iskolázásnak, s e mellett megvolt benne a rendkívüli emberek büszke önérzete, ideges, uralomravágyó, fölényt gyakorolni szerető természete. E miatt sok kellemetlenség érte, főleg, mert elleneit ő sem kimélte, tudatlanságukat túlságosan is hangoztatta, a kik csak annál inkább igyekeztek megakadályozni a «vasműves» fölülkerekedését s legjózanabb kezdeményeit is fitymálták, elvetették. Ez bírta rá őt az Apologia Bibliorum című védőműve írására is, a melyért ellenségei még jobban megalázni s kicsinyes vexákkal keseríteni törekedtek. Erre ismét könyvvel felelt, melyben őszinteséggel tárta fel sérelmeit, a miért a gubernátor synodus elé idéztette, 1698. jún. 13. Enyeden, a hol művei visszavonására kényszerítették s könyvét megsemmisítették. Élete ez időtől kezdve 1702. márcz. 20-án történt haláláig, haldoklás számba megy. Kezét, lábát guta érte s elkeseredve halt meg mind nagyobb visszavonultságra kényszerítve.

Munkásságának 80 könyv kiadását köszönjük, melyek között a Haller Hármás historiája nyomdai kiállítása még ma is kiállaná a versenyt.

Tóthfalusival egy időben, a XVII. század második felében működött özv. Lengyel Andrásné nyomdája is. Nyomdájából csak 12 könyvet ismerünk.

Az unitáriusok, bár elhagyták enyészni a Heltai-féle nyomdát, 1697-től kezdve újra megkezdték a könyvnyomtatást, s vagy 12 könyvet adtak ki, de működésöknek további nyoma 1716-tól kezdve megszűnik.

Annál nagyobb buzgóságot találunk *református* részről. Említettük, hogy Tóthfalusi a ref. egyház és kollégium nyomdáját is kezelte. E két nyomda az ő halála után különvált, az egyház nyomdája főleg 1702—1784-ig, a kollégiumé pedig leginkább az 1755—1785-ig terjedő években virágzik. Az egyház nyomdájának kezelői: Telegdi Pap Sámuel, a ki alatt 37 munka látott napvilágot s e mellett állandóan kiadta évenként a mult hagyományai alapján a kis 16-rétű 40 lapra terjedő *Ó- és Új-Kalendarium*-ot és számos halotti beszédet, melyek a XVIII. századnak legfontosabb nyomdászati termékeihez tartoznak s a melyek a legjövödelmezőbb kiadványok is voltak. Ugyane nyomdát használták az időközben visszaköltözött jezsuiták is, míg megint nyomdát állíthattak. Utána a Szatmári Pap családra szállt a nyomda, melynek tagjai közül Sándor Frankfurtban tanulta a betűmetszést és öntést s megfordult Amster-

damban, Utrechtben, Halléban s hazatérvén a Telegdi nyomdát újból felvirágoztatta. Utóda 1745-ben Pataki József lett, s mint az egyház külön nyomdája 1770-ig működött. Halála után 1784 végén a betűk a főiskola lomtárába kerültek s így az egyház nyomdája megszűnt.

A ref. kollégium és egyház ú. n. nyugvó nyomdáját *Páldi Székely Istvánnak* adták át, a ki 10 évig lakott Belgiumban s mind a metszés, mind a betűöntés mesterségét megtanulván, Tóthfalusi után ő volt a legtanultabb nyomdász. 1717-ben született Kolozsvárt, gymnasiumot is ott végzett s 1773—41-ig togátus deák volt. Már akkor bejárogatott a Szathmári nyomdába tanulni s egy kis nyomdát is készítvén, Vitringa Campegius egy kis theologiai munkáját kinyomtatta. 1741-ben Hollandiába ment. 1755-ben a Pataki József nyomdáját kapta meg, a melylyel sok baja volt s évek teltek el, míg használhatóvá tette. Ekkor nyomatta ki a *Helvetica confessio*t, az *Abc-t* és *Kalendariumot*, s néhány más tankönyvet, a *Rudimentat*, *Grammaticat* és a kis *Cellarius-t*. Mindazonáltal munkája keveset jövedelmez, alig bír megélni. De ez idő alatt sok jeles mesterembert képezett ki, a debreczeniek nyomdáját az ő egyik tanítványa igazította meg, matricokat is csinált nekik. Páldi sorsa is hasonló Tóthfalusiéhoz, hogy többet nem tett, a kollégium az oka, mert heverni hagyták, sőt mortificálták. 1769-ben halt meg, képzett ember létére minden valamire való eredmény nélkül. Ettől kezdve a kollégium maga kezelte a nyomdát s igazgatását dr. Pataki Sámuelre bízta, a ki tekintélyes összegeket gyűjtött a nyomda javára s nyomda-vezetőket állított élére, a kik közül Kapronczai Ádám mint a nyomdászatot, betűmetszést és öntést műipar gyanánt úzó nyomdászaink legutolsója, említésre érdemes.

Az 1693-ban visszatérő jezsuiták csak 1727-ben tudtak szert tenni új nyomdára még pedig b. Antalfi János erdélyi püspök támogatásával, melynek felügyelője mindig a rendtagok egyike volt. Nyomdájuk 1773-ban a r. kath. tanulmányi alap birtokába ment át. 45 év alatt feles számban nyomtak magyar és latin könyveket; nyomtatványaik első sorban iskolakönyvek s jegyzékek meglehetősen teljes az 1774-iki leltári jegyzékben. A jezsuiták örökét a piaristák vették át, de a nyomda mégsem lett az övék, mert az udvar elrendelte, hogy r. kath. vállalkozónak adassék bérbe. Így kapta meg Hollmann József bécsi nyomdász tíz évre évi 30 frt bérért. Ugyanő volt az első könyvkereskedő-nyomdász is. Mivel azonban magyarul nem tudott, a nyomda hanyatlott, a miért a r. kath. egyházügyi bizottság eladását javasolta. Meg is vette gr. Batthyány Ignác püspök s vezetését Béla Józsefre bízta. Halála után Bergai József tanár vette meg, tőle meg a r. kath. lyc. nyomda vette át, vele összeolvadt.

Ezután még a ref. kollégium nyomdájának rövid történetével (1785—1896.) ismerkedünk meg, a melylyel majdnem egy időben keletkezik a Hochmeister és Barth-féle nyomda. Hochmeister arról nevezetes, hogy *ő adta ki 1790. ápr. 3-án az első magyar erdélyi hírlapot is, az «Erdélyi Magyar Hírvivő»-t, melyet Fábian Dániel és Cserei Elek főkormányzáséki hivatalnokok szerkesztettek.* A lap 1—55. száma Szebenben, a többi Kolozsvárt jelent meg. Ára helybelieknek 2 rénes frt és 15 kr., vidékieknek 3 r. frt 15 kr. volt. Megjelent hetenként kétszer, de 1791. jan. 18-án megszűnt.

Hochmeister 1809-ig működött Kolozsvárt, ekkor nyomdáját a tanügy fölségélyezésére a r. k. lyceumnak adományozta s azóta, 1832 óta könyomdával bővülve működött 1884-ig. 1889 óta Burckhardt Á. vette meg s használja «Lyceum-nyomda» néven.

Ez időtől kezdve egymásután több nyomda keletkezett Kolozsvárt. Így a Pethe-Méhes-Ocsvai-féle nyomda (1807—1849.), a B. Wesselényi-nyomda (1834—1835.), a Gámán-féle nyomda (1860.), Magyar Mihály nyomdája (1880.), A Kelet nyomdája (1880—1882.), Ajtai K. Albert nyomdája (1882.), Mederschitzky József nyomdája (1884.), Lehmann V. Sándor nyomdája (1888.) és a Burckhardt-Gombos-féle nyomda (1889.)

Ezekben ismertettük a kolozsvári nyomdászat történetét, a mely mint egy részlet nemzetünk művelődéstörténetéből, nemcsak érdeklődésünkre tarthat számot, hanem komoly méltánylásra is. Ferenczy Zoltán szépen, pontosan, lelkesedéssel írta meg e munkát, mely neki tartalmát, Ajtai K. Albertnek a páratlanul szép, izléses és finom kiállítást illetőleg méltó dicséretére válik.

Budapest.

Dr. Rupp Kornél.

b) Külföldi irodalom.

Herzog: Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. Begründet von J. J. Herzog, In 3. verb. und vermehrter Aufl. unter Mitwirkung vieler prot. Theologen und Gelehrten herausg. von Prof. dr. Albert Hauck., I. Bd. Leipzig (Heinriche) 1896. IV. 801 l. Ára 10 márka.

Előttünk fekszik a legszélesebb prot. körökben ismeretes nagy Herzog-féle prot. reálencyklopédiának I. kötete immár harmadik javított és bővített kiadásban. Használhatóságát jobban mi sem bizonyíthatja, mint az az örvendetes tapasztalat, hogy aránylag igen rövid idő alatt e nagy terjedelmű munkának immár harmadik kiadása vált szükségessé. Első kiadása 22 vaskos kötetben 1854—1868., a második 18 kötetben 1877—1888-ig jelent meg Herzog erlangeni tanár, a nagy hírű ref. egyháztörténetíró gondos szerkesztésében. A második kiadásnál 1880. Plitt halála után a nyolczadik kötettől kezdve Hauck tanár, Németország egyházhistorikusa lépett be a szerkesztőségbe, ki most már teljesen magára vállalta e nagy prot. műnek harmadik kiadásában való megindítását.

A mű I. füzetének ez őszön való megjelenését röviden már jeleztük a «Prot. Egyházi és Iskolai Lap» hasábjain, s néhány megjegyzésekkel is kísértük e monumentális mű megindítását. A dolog természeténél fogva csak helyeselhetjük a vállalatnál azt, hogy éppen egyházhistorikus állott annak élére, mivel a cikkeknek az egyháztörténetnek jut ki az oroszán rész. Mert, a ki a bibliai rendszeres és gyakorlati theológiában tájékozni kívánja magát, annak a nagyszámú i. v. tan- és kézikönyvek bőségesen nyújtják a kellő tájékozást. Másként van a dolog az egyháztörténetnél. E studiumnak oly tág terjedelme van, hogy egyes részletkérdésekre nézve, úgy az egyes korszakalkotó személyiségek, mint az egyházi tan- és életfejlődés tekintetében egy nagyobb encyklopédikus műre, mint «Nachschlagewerk»-re mulhatlanul szükség van.

Mint az előttünk fekvő I. kötetből kitetszik, nemcsak mennyiség, hanem minőség tekintetében is az egyháztörténetet illeti meg az első hely. Széleskörű tárgyismeret és gondos választékosság jellemzi annak minden egyes cikkét. Hogy úgy mondjuk: specialisták dolgozták fel annak minden egyes részletkérdését, a mennyiben több a régebbi kiadású cikkek közül a szaktudomány mai álláspontján nem bizonyult elégségesnek. A mai szaktudósoknak párttheol. irányra való

különbség nélküli bevonása csak nyereség a műre, a melyről méltán mondhatjuk, hogy az a német prot. theol. tudományosság mai állásának méltó képviselője, s a tudományos kutatásoknak sikerült összefoglalója.

Az egyházhistoriai theologia mellett a többi tanszakok, közelebbről a rendszeres és gyakorlati theologiai részletek természetesen rövidebben vannak felkarolva e nagy encyklopédiában. Cremer és Lenne mellett nyereség volt Gottschick és Hermann tanároknak, mint a történeti iskola követőinek megnyerése. Előbbi az «adiaphora», utóbbi az «imádság» cikkét dolgozta föl nagy szakszerű tudással s a részletekre is kiterjedő gondossággal.

Nem ilyen elismeréssel szólhatunk az írásmagyarázat körébe eső dolgozatokról. Az új kiadás nagyjából a régebbi cikkeket produkálta, s bizonyos tartózkodás észlelhető a kritikai iskola hiveivel szemben. Lotz, Orelli Koehler, Buchrucker, Kittel, Buhl és Baudissin képviselik az ótestamentumi, Schmidt, Hausleiter, Ewald, Heinrici, és Bossuet pedig az újszövetségi theologiai tanszakot és annak irodalmát. Mindkét szaknál egész sora hiányzik a nevesebb szaktudósoknak. A bibliai theologia historia képviselői közül nem egy kitűnő ember maradt ki a vállalatból, sőt a kritika megjegyzi, hogy az irodalmi részleteknél is feltűnően hiányos a reálencyklopédia. Ezen csak az a körülmény enyhíthet némileg, hogy ilyen természetű gyűjteményes vállalatnál az egyháztörténet körébe eső dolgozatokon van a hangsúly. De már a mű külső kiállítása nem áll arányban a reá fordított gondos utánjárással. A papírt s a compress nyomást épen nem tartjuk kielégítőnek.

S végül még egy néhány megjegyzést, a melyet privát úton is magának a vállalatnak az érdekében is közölni óhajtok Hauck tanárral, mint szerkesztővel. Ha ő egészen méltán oly nagy súlyt fektet e nagy reálencyklopédiájánál az egyháztörténetre, úgy épen nem volna szabad megelegednie csak az «Ungarn», «Dévay» és «Pázmány» című cikkekkkel, illetve azoknak Révész Kálmán és Balogh Ferencz által való — hiszszük, hogy alapos — átdolgozásával. E három cikk a nagy terjedelmű magyar egyháztörténetet e vállalatnál ki nem elégítheti. Először is — talán Zoványi tollából — helyet kérünk a régebbi és újabb prot. egyházirodalmi résznek, mire nézve már dr. Erdős barátunk is igen dicséretesen törté meg az utat Zahn — különben túlmerev és egyoldalú — legújabb egyháztörténelmében. A gyakorlati theologiai részre Mitrovics Gyulá, az ószövetségi részre Radácsi György, az újszövetségre pedig Kenessey Béla, Petri Elek vagy dr. Masznyik Endre vállalkozhatnék. Vegyen tudomást a mi törekvéseinkről a külföld is ez előkelő encyklopédiából. Aztán iskoláink és egyházalkotmányunk története is megérdemelné, hogy abból megtudna valamit a külföld.

Az elsőre Szinnyi Gerzont, a másodikra pedig Pokoly József tanárt, mint ismert szakírókat tartanám illetékesnek. A mai prot. sajtó is azon a niveaun áll, hogy méltán vehetne róla tudomást a külföld, a minek feldolgozására én Szóts Farkast óhajtánám. Végül a magyar prot. énekügy feldolgozására Erdélyi Pál vagy Farkas Lajos volna fölkérendő. Használják vele a vállalatnak s használják első sorban magunknak. Lám, az ismert «Theol. Jahresbericht» (szerk. Lipsius, jelenleg Holtzmann) már évek óta regisztrálja a mi legújabb irodalmi törekvéseinket. E téren nekünk magunknak kell mozognunk, mivel a német prot. külföld nem igen tanulja meg édes zengzetes hazai nyelvünket. Föl tehát a munkára! Szolgáljuk vele magyar hazánkat ép úgy, mint prot. egyházunkat! *Sz. M.*

Bestmann H. J.: Entwicklungsgeschichte des Reiches Gottes unter dem Alten und Neuen Bunde. I. das Alte Testament. Berlin, 1896. Wiegandt und Grieben. 421 oldal. Ára 8 m. 50 pf.

Bestmann erlangenai magántanársága és a lipcsei hittérítő semináriumban való működése után mint a schleswig holtsteini Möln község lelkésze sem feledkezik meg régi szerelméről, a történeti theológiáról, csak-hogy most gyakorlati munkássága közelebb vonzza azon térre, melyen a legnagyobb védelemre, a szó nemes értelmében vett apologiára van szükség. 1880 óta jelent meg a keresztyén erkölcs történetét tárgyaló munkája, 1884-ben a r. kath. keresztyénség és az iszlám kezdeteiről szóló irata. Most egy évtizednél hosszabb idő múlva bocsájta ki két kötetre tervezett művének első felét: Istenországának az ószövetség idejében való történetét. Korszerű téma ép a mi időkben, midőn az újszövetséget egy theologiai iskola a régítől lehetőleg függetlenné akarja tenni, hogy annál szabadabban kritizálhassa és e kritikával még a konzervatív theologusokat is «kényszerítse» az újszövetség amaz állítólagos föltétlen függetlenségének elismerésére.

Bestmann érdekesen mutat rá az ó- és újszövetségi kritika között tapasztalható anologiára. Bármennyire különböztek egymástól — mondja — az új- és az ószövetségi kritikának útjai, eredményeik meglepő hasonlatosságot mutatnak. Baur végső következtetése az volt, hogy Jézusnak az az életképe, melyet az evangéliumok rajzolnak, nem annyira a tényeknek hitelt érdemlő leírása mint inkább az apostolok utáni gyülekezetekben elterjedt nézeteknek tükörképe. A napjainkban divó ószövetségi kritikának a törvényre vonatkozó végösszege pedig az az állítás, hogy a törvény nem az óskor életének képe, hanem lényegileg a fogság utáni gyülekezetnek az okmánya. Az egyház azonban számos okból a hagyományos felfogás lényegéhez ragaszkodik, a nélkül hogy ezzel a merev inspirációs dogmát is fönn akarná tartani. És Bestmann arra nézve tesz kísérletet, hogy az egyházi felfogáshoz közelálló kritikával szerkesztsze meg az ószövetségi

Istenországnak történetét. Egy más körülmény is indította e kísérletre : a modern kritikának alaptévedése, hogy túlnyomóan irodalmi jelleggel bír. Szerzőnk az ily egyoldalú bírálatnak elégtelenségét néhány példával is bizonyítja. Az ószövetségi theologusok nem veszik észre, mily megsze- gyenítő az, hogy pl. a 68. zsoltár az egyik szerint 1000, a másik szerint 750, a harmadik szerint 170 körül Kr. e. keletkezett. A 90. zsoltár korá- nak meghatározásában a különböző tudósok 1000 évvel is eltérnek egy- mástól. A pusztán irodalmi kritika tehát nem segít ; helyébe a tárgyi kriti- kának kell lépnie. De ez sem elég. A kritikai bonczoláshoz hozzá kell járulnia a kombináló, összekapcsoló eljárásnak, mert csak ez úton tűnik majd a befejezett benső csoport és sor képződményekben szem elé a Szent- írásnak fejlődő igazság-állaga.

Izrael népének benső fejlődését, ennek fontos időszakait a forrás- elemzés alapján kell megállapítani. Igaz ugyan, hogy ez eljárással nem nyerünk a fejlődési menet mellett szóló objectiv bizonyítékot, mert a for- rásokat és a történetet egymásból kell kölcsönösen megítélni. De ez a körmozgás nemcsak e tárgynál van meg ; az okmányok úgynevezett «össz- szevágó jellege» pótolhatja a külső tárgyilagosságot. Ha vala- mely nép lyrai, bölcseségi, prófétai, jogi és történelmi irodalma egybeillő és különböző stádiumai mint valamely, lényegileg azonos jelenség fázisai tüntethetők fel : akkor ez az eredmény maga bizonyít a fejlődési menet igazsága mellett. Minden élő tag igazsága mellett szóló bizonyítékok közül a legnagyobb az a harmonia, melyben az egyes tag élete az összelettel van : ez minden szerves életnek legfőbb kritériuma ; Isten népének tör- ténete pedig ily szervezet.

A modern ószövetségi iskola ugyanezen benső megegyezési alapra áll, mikor a nemzeti állam fejlődésének megfelelően igyekszik Izrael vallástörténetének menetét megállapítani. Bestmann a régi felfogás lényegét, hogy Izrael Istennek valósággal választott népe, az új iskola a nemzeti állam eszméjét supponálja. Csak az a kérdés, melyik rajz lesz egységesebb, melyikben van meg az összevágó jelleg, a benső igazság? Igazságtalan- nak találom azért azt a lesújtó ítéletet, melyet Bestmann könyvéről az új iskola hívei, különösen a jénai Siegfried kimondanak ; annál inkább igazságtalan, mivel a megrovások legnagyobb része a bírálók iskoláját is érheti. Hogy Bestmann sokszor kissé elbizakodott hangon szól, azt nem tagadhatni, de Wellhausen s követőinek munkáiból számtalan hasonló, sőt erősebb nyilatkozatot lehetne összeállítani. Úgy ez a hang, mint külö- nösen a kritika ellen való legtöbb kifakadás bizonyára könnyen megma- gyarázható abból az izgatottságból, melylyel manapság az ószövetségi kérdésekről vitatkoznak s a melyben valóban peccatur intra et extra muros etc. is. Sajnálatos, hogy Bestmann nyelve nem mindig világos, képei, melyeket a zenetudományból s még a mértanból és erőmulanból is vesz, sokszor bonyodalmasak és erőltettek. De erre az újabb iskola termé- keiből még több párhuzamos helyet lehetne felhozni. Az a vád pedig,

hogy Bestmann könyvének nincs terve, a különböző részeket egybekapcsoló fonala, csak az ellenpárt elfogultságából magyarázható. Tekintsünk végig az egész fejtegetés gondolatmenetén!

Bestmann az ószövetségi könyvek tárgyi kritikája alapján kombináló eljárással akarja Isten országának fejlődését feltüntetni. A vizsgálatot nem kezdi, mint rendesen szokás, Ámos vagy Hoseás iratával, mert mindkettőben nemcsak a nyelv már csiszolt, hanem a próféciák tartalma is hosszabb megelőző fejlődésre mutat vissza. Izráel története a zsoltárkönyvből ismerhető meg, melyben az egyes vezérférfiak és a nép sorsa, tapasztalata és ismeretei, hogy úgy mondjuk, kivonatszerűen kifejezésre jutnak. Az énekekben szóba kerülő vallásos tanoknak történetük van, melyben mint prius és posterius sorakoznak. Mindenekelőtt tehát ezen könyvben foglalt történetet kell kifejteni. A zsoltárkönyv azonban Izráel valláserkölcsei életének csak egyik eszményét nyújtja, a vallásit. A nép gyakorlati életeszmenyét, a Chokma irodalomban találjuk meg, melyről a könyv második fejezete szól. Ez először a kegyességet, mint az egyes ember gyakorlati életére befolyó hatalmat tárgyalja, majd a kegyeseknek a magán- és közélet viszonyaiban nyilvánuló isteni félelmét ismerteti, azután a gyakorlati kegyességnek bensővé válását írja le. Isten bölcsességét, mint a külső és belső világrend elvét, végül (Jób könyve alapján) kimutatja a gyakorlati és vallási életeszmenyének kiegyenlítését. A mit a lyrai és a tanítóköltészet az egyes emberről mond, azt az egész népre alkalmazzák a próféták, a kiknek irataiban ép ezért megtaláljuk a közösségi eszményt. Ez a harmadik fejezet tárgya; egyes részei: az igazság népe, Isten igéjének népe, az alázatosak és hívők gyülekezete; az újszövetség és ennek közvetítője. Miután Bestmann a költői, tanítói és prófétai könyvek tartalmát ily módon elemezte, áttér a törvényre és kimutatja, hogy az nem lehet a fejlődésnek vége, mert e fejlődésnek eredményeit már nem ismeri. A természetes fejlődés kétségkívül ez: a törvény által lekötött tudathól keletkezett a szabad lelkiismeret, a példabeszédekben a honfitársakra szorított irgalmassági kötelességből a tiszta emberi irgalmasságnak követelménye, a próféciában a kultuszközösség által jelzett, eszményi népközösségből végül az egyetemes, a népre s az egész emberiségre kiterjedő Istenországnak eszméje. Csak itt a törvényről szóló részben foglalkozik Bestmann behatóbban az irodalmi kritikával, különben nem igen terjeszkedik ki rá. Ez a munka kétségtelen hátránya, de egyoldalúan kimondott és érvényesített elvéből magyarázódik. Az utolsó fejezet az új Izráelnek feladatát részletezi, a mely abban állott, hogy a népet a próféciával és a törvénytől egészen áthassa.

E gondolatmenethen legfeljebb egy a feltűnő: hogy a törvény oly későn jut csak szóhoz. De ez tisztán sorrend kérdés, mely hozzá még Bestmann eljárási elvében már el van döntve; mert csak miután az első három irodalomfajból nyert vallástörténetet ismerjük, vethetjük föl a törvény elhelyezésének kérdését. A gondolatmenet új, de semmi esetre sem

zavaros, rendszertelen. Bestmann eredeti kísérlete talán utat mutat az ószövetségi kritika tömkelegéből való kiszabadulásra. Mint kísérlet természetesen nem állíthat már most egyengetett jó útra, s ezt a munka homályosságának némi mentségére hozzuk fel, mert nemcsak olvasmánynak, de tanulmánynak sem könnyű.

j. v.

Wimmer: Liebe und Wahrheit. Betrachtungen über einige Fragen des sittlichen und religiösen Lebens. Freiburg i. Br. und Leipzig 1896. (Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr, Paul Siebek). 140. l. Ára 1.50 márka.

Ritkán olvastam ennél szebb és jobb hitbuzgalmi könyvet. Az újabb theol. irodalomból csak *Hilty* «Glück» című műve sorozható e mellé. Elmélkedésekkel van itt dolgunk a vallásos-erkölcsi élet legszebb kérdéseiről. Előadása oly szépen cseng, mint a legszebb zene. Írója a legjobb német stílisták közé tartozik. Wimmernek «Im kampf um die Weltanschauung» cím alatt kiadott hitvallását a magyar prot. sajtó is a legnagyobb dicsérettel emlegette s a derék munka egynéhány év alatt 12 kiadást ért. Ugyancsak mohón olvasták «Der Weg zum Frieden» és «Innere Leben» című művét is, mely névtelenül jelent meg ugyan, de azért a közönség tudta, hogy a belső dolgokat oly ritka pszichológiai virtuozitással tárgyaló «würtembergi theologus» alatt Wimmer lelkész értendő.

«Liebe und Wahrheit» közös cím alá foglalja szerző egészen méltán a maga elmélkedéseit, mivel e két fogalom alá maga az egész keresztyénység is befoglalható. Gyönyörűen elmélkedik többi között — inkább az ima szárnyain felemelkedve, mint hideg észszel bonczolgatva — a belső munkáról, az Isten igéjéről, a hit, remény és szeretetről; az emberi természetéről, a végtelen universonról, az önvizsgálatról, a bizalomról, az élet becséről, az ima megszentelő erejéről, az emberi nyomorúságról, a kereszt keresztyénységéről, a vallásosságban gyökerező erkölcsiségről, az önismertetről, a világnézetekről, a különböző vallásokról, a különféle theologiai pártirányokról, a világi bűnösségről, a hűségről, az istenországa szolgálatairól, a vallása közösség hatalmáról, az alázat és nagyraevágásról, a békéről, Jézus szavairól és azok szelleméről, a keresztyéniségről s annak hitéről, a buzgóságról, a nép iránt való szeretetről stb., a melyek e nemben a magyar hitbuzgalmi irodalomból az öreg Szikszay-féle «Keresztyén tanításokra» emlékeztetnek.

Ime egyes szemelvények e gazdag tartalmú műből. Mily szépen mondja «a belső munka» cz. elmélkedésében, hogy «a munka tisztesség», s a munkában «érezzük az isteni szellem fuvallatát, mivel egy isteni kéz vezet bennünket összes fáradozásainkban». «A mennyország a földön. a szellem nyilvánulása a testiségben, az örökkévalóság ereje az idők változataiban, az értelem a természetben, a szabadság a törvényben, az Istenigéje a vizek és mindenek felett, óh emberi élet, ez a te képed, mily

gazdag és mélységes a te világod s mily csudálatos valóság van ebben foglalva. Nem a legkomolyabb akarásra és fáradozásra méltó élni benned a világban?»

Vagy a «Wahrheit und Klarheit» cz. fejezetben ilyképen elmélkedik: «Soha senkinek a kedvére vagy bánatára nem akarok beszélni, hanem csak azt, a mit gondolok, mindendkor a legjobb véleménynyel és őszintén. Gyűlölöm a kérlelhetlenséget, mely nem kiméli a kedélyt s a lelkiismeretet. s gyűlölöm a merész beszédet, mely a tiszteletreméltóra nem ügyel, az igazság azonban szentebb, mint minden, a mit az emberek megszenteltek. . . Nem törekszem az igen és nem között szerződést kötni, hogy azzal megnyerjek néhány tagadó szellemet s nekik a hit s a meggyőzés néhány darabját feláldozzam. Keresem az igazságot tekintet nélkül arra, hogy mit mondanak hozzá az emberek s keresem kiegyenlítését annak, a mi az Isten akarata szerint együvé tartozik. . . Nem mind tudomány az, a mi magát annak nevezi s az igazság nevében sokszor keserűséget okoznak az igazságnak. Az isteniekről szóló tudomány is («Gottesgelehrtheit») gyakran útjában áll a valódi istenismeretnek és sok ködöt alkot az egyszerű vallásosság körül». Nem emlékeztet-e ez utolsó tétel sok theologusnak ködös szóharcaira? Mondja is a szerző elmélkedése végén, hogy «nem elégségesek immár a hitnek régi formái, de a helyes kifejezés arra, a mi az idők lelkét mozgatja, még nem találtatott meg». S ugyancsak jellemzőleg mondja «az Isten igéjéről» szóló elmélkedésében, hogy «mindenben, a mit az igaz és kegyes lelkek Igédnek neveznek, egy közös igazság s a Te szellemed lehelete észlelhető, bármennyire különbözők legyenek is azok a formák, a melyekben az kifejezésre jutott».

«A mennyország evangéliomáról» cz. fejezetben így elmélkedik: «Sok hang érinti meg fűletem, azzal az igérettel, hogy megnyitja előttem az igazságot s megoldja az élet ezer meg ezer talányait. De egyikök sem hat oly mélyen a szívre s gyakorol rajtunk oly meggyőző hatalmat, mint a mennyországról szóló ige, a mint az egykoron Galilea térségein hangzott el s maig is századokon át oly üdvöztetőleg hangzik el mindenfelé. Mert mennyországot hirdet a földön és békességet az emberek között. Van egy igazság, az örök igazságosság, az Isten s az emberek közötti atyai és fiúi közösség, mely magán hordozza a teljesség és az üdvösség magvát, és erővel is bír annak gyümölcsötztetésére». Hogy a mennyország evangélioma valóban isteni erő és hatalom minden hívőnek üdvösségére, állandó vezérgondolata ez elmélkedésnek. S ugyancsak gyönyörűen tárgyalja a három keresztyén erényt: a hitet, reményt és szeretetet, «mint az emberi lélek végtelen életgazdagságát».

«Gott über allen» cz. elmélkedését azzal kezdi, hogy «semmit sem tud megvetni vagy kisebbiteni, a mi valóban emberi. De minden emberi fölött áll az Isten. Semmiféle emberi szellemi hatalom, vagy általános gondolkodási forma és semmiféle nagytekintélyű bölcsesség vagy ősrégi és tiszteletreméltó emberi tétel vagy hagyomány nem léphet az Isten helyére s

nem irányíthatja az én gondolkodásomat vagy akaratomat Te egyedül vagy az én Istenem. Te egyedül beszélj, taníts és parancsolj, én hallgatni és engedelmeskedni akarok». Emlékeztet ez *Madács* I. ama gyönyörű mondására: «Ő az erő s a tudás egésze, részünk csak az árny, melyet reánk vetett», vagy *Bersenyi* fohászára: «Isten, kit a bölcs láng esze föl nem ér, csak titkon érző lelked óhajtvá sejt, — Léted világít, mint az égő nap, de szemünk bele nem tekinthet», s végül élénken emlékeztet ez elmélkedés *Tompa M.* «Olajága» Sylvester esti imádságának ama gyönyörű passusára: «Örökkévaló felség, nagy Isten, ki felül állsz a változások törvényein, Magad levén az első az utolsó, a kezdet és a végezet: Előtted az évezredek és a szempillantás nem különböznek! Kicsoda volna hozzád hasonlatos, hogy előhívja, a mi elmult és megmondja, a melyek hamar lesznek vagy a melyek sok idő múlva lesznek? A népek elmennek, az egek, mint a füst elfogynak, de Te örökké megmaradsz. Óh Uram, a halandó ember véges gondolatával eltéved örök léted mélységében s érezvén saját árnyék-életének gyarlóságát, mély alázattal hajlik meg örök végetlenséged előtt!»

«Die Wurzeln des Glaubens» című elmélkedésében a hitről ekképen szól: «A hit Istennek ajándéka s az ő szellemének hatása mi bennünk. S mégis saját vallásos-erkölcsi tényünknek kívánja meg azt tőlünk a keresztyén vallás. Lelkiismeretünk legbensőbb ténye az, a melyért felelősek vagyunk. Közelebbről tapasztalati tény s közvetlen vallásos bizonyosság ez a mi keresztyén hitünk. Ép azért senkinek hite fölött nem bíraskodhatunk. Összes cselekedeteinknek alapiránya az, mely gondolkodásunkat s egész lényünket irányozza s így erkölcsi személyiségünk értékének egyetlen meghatározója». Szébb definitióját a hitnek aligha lehet olvasni a dogmatikai irodalomban. S hogy ez a hit az önismereten alapul s gyökere és forrása minden igaz erkölcsiségnek, gyönyörűen van tárgyalva a továbbiakban. Szinte bosszantó azonban, ha a 31. l. azt olvasom, hogy: «Sokat hallok és látok én naponta, a mi szívemet a maga egész mélyében meghatja, de Istennek közvetlen belényulásától az emberiségbe mitsem tapasztaltam, bármennyire is kívánnám». Az isteni kijelentés s a gondviselés történetéből mi mást tanultunk és merítettünk.

«Stimmungen» című fejezetében így elmélkedik a mélyen érző szerző: «Kicsiny és szűk az a világ, a melyben élek, de mégis az Isten világának egy része az, s az ő akarata hatja át az egész mindenséget. . . Az embernek egész érzülete és okoskodása, küzdelme és gondoskodása, nevetése és sírása az isteni világrendben gyökerezik, a miért is érdemes élni e világban. Gyönyörű ez a világ, a melybe helyezettünk, csak nyitva volnának mindenkor a mi szemeink a természet szépsége s fogékonnyak a mi szívünk az örök isteni szellem nyomai iránt. Különösen csudálatos belső életünk világa. Menny és föld visszatükrözik abban; a jelenségek teljessége megnyílik örök törvényeivel a kutató szellem előtt. Te közeledel hozzánk végetlen erő s megérintesz lelked leheletével. Nem élet-e az, s panaszkodhatunk-e, hogy semmis az élet? S a kedélyi élet-

nek nincs-e jogosultsága az értelem mellett? Érzek az én felebaráttal, ha nem is beszélem annak nyelvét».

Végül «a kereszt és a keresztyénség» elmélkedésében ekként biztat: «Engedelmesség és szeretet: ez a mi megváltásunk titka. A keresztet győzzük le, mint Megváltónk a kereszttel, s a szenvedést a szenvedéssel. A megfeszített és feltámadott Krisztus kereszt és mennyország egy személyben . . . Az élet talánya ez: engedelmesség vezet a szabadságra, hiány a teljességre, szenvedés az üdvösségre, halál az életre. Ott kezdődik a mennyország, a hol az önzés végződik és Isten szelleme uralkodik. Semmiféle pápa, egyház vagy theologia ne kösse meg lelkiismeretemet, és semmiféle párt az én szabad ítéletemet és meggyőződésemet . . . Ne emeljenek a bűnön oly tanépületet, mely ellenkezik a gondolkodás törvényeivel. Szeretet nélkül nincs világnézet, mint világ nincsen melegség nélkül» stb. «Senki közülünk nem képviseli az egész igazságot és a szellem világában a különféle felfogások és ellentétek elkerülhetlenek».

Nem folytatjuk tovább e szemelvényeket. Igazán érdemes volna ez igaz ev. ker. elmélkedések gazdag tárháza arra, hogy műveltebb magyar közönségünk számára zengzetes nyelvünkre is lefordítanók. *Sz. M.*

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1897. január 1-jétől 31-éig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Alapítványi tőkefizetés: dr. Nagy Zsigmond főisk. tanár, Debreczen, utolsó részlet 25 frt.

2. Pártfogó tagok kötvényei után 5% kamat 1897-re: Debreczeni ev. ref. egyház.

3. Alapító tagok kötvényei után 5% kamatok: 1897-re: Trsztyénszky Ferencz ev. főesperes Pozsony, Csurgói ev. ref. főg. könyvtár, Pápai ev. ref. főiskola, Görbedi ev. ref. egyház, Szeremlei Sámuel ev. ref. lelk. H.-M.-Vásárhely, Kassai ev. ref. egyház, Pozsonyi ág. h. ev. theol. akad. könyvtár, Szovát ev. ref. egyház, Gaborjáni ev. ref. egyház, Gyulai ev. ref. egyház. **1898—1896-ra:** Abauji ev. ref. egyházmegye. **1894—1896-ra:** Nagybányai ev. ref. egyházmegye. **1892—1897-re:** özv. Haán Lajosné Békés-Csaba. **1896-ra:** Gyomai ev. ref. egyház, Alsó-Némedi ev. ref. egyház, Marosvásárhelyi ev. ref. kollégium, Szászvárosi ev. ref. Kún-kollégium, Fehér-Csurgói ev. ref. egyház. **1895-re:** Losonczy ev. ref. egyház.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1897-re: Benkő István ev. ref. lelk. Rákos-Palota, Fejes István ev. ref. lelk. S.-A.-Ujhely, Sárkány Sámuel ág. h. ev. püspök Pilis, Török József ág. h. ev. főesperes Czegléd, Csiskó János ág. h. ev. lelk. Kassa, Zágoni ev. ref. egyház, Poszvek Sándor ág. h. ev. főisk. igazg. Sopron, Szűcs János ev. ref. lelk. Enying, Vasi felső ág. h. ev. egyházmegye, Ujfalussy Béla Mihálydi, Rédei Károly ág. h. ev. lelk. P.-Földvár, Rácz János ny. ev. ref. lelk. Keoskemét, Szőlössy Antal ev. ref. lelk. Makó, Budapesti ág. h. ev. főgymnasium, Szentpéteri Sámuel ev. ref. lelk. Pelsőcz, Szarvasi ág. h. ev. főgymnasium, Zilahi ev. ref. főgymnasium (4 frt), Balogh György ev. ref. lelkész, Bicske. **1896-ra:** Nagy István ev. ref. lelk. Harasztos, Dézsi Gyula ev. ref. esperes Gyalu, báró Podmaniczky Gézáne Kis-Kartal, Veress Ede ev. ref. lelk. Bucs, Fodor György ev. ref. lelk. Perkupa, Kutas Bálint ev. ref. lelk. T.-Szent-Miklós, Szabó Károly ev. ref. lelk. Paks, Tóth Lajos ev. ref. lelkész, T.-Dob. **1894—1895-re:** Ádám Imre ev. ref. s. lelk. Szeremle, Havadtói Mihály Angyalos, Daray Vilmos ág. hitv. ev. egyh. felügyelő Kis-Körös, Tisza-Roffi ev. ref. egyház. **1896—1897-re:** Vékony József H.-M.-Vásárhely, Tóth. Sámuel tanár Debreczen. **1895-re:** Neupor Béla ev. ref. lelk. Dereske.

5. Pártoló tagdíjak évi 8 frtjával befolytak: 1897-re: Thern László ág. h. ev. tanár Igló, Petrovits Soma ág. h. ev. főesperes Szentés, Lőrei János ev. ref. lelk. Tisza-Polgár, Scherffel Nándor ág. h. ev. lelk. Krompach, Uzoni ev. ref. egyh. Halász Árpád főg. tanár Makó, Pelsőczy ev. ref. egyház, Tóth Benő Iváncsa. **1896-ra:** Benke István tanár S.-Szt.-György, Koós Ferencz ny. kir. tanfelügyelő Brassó, Mándi ev. ref. egyház, Nagy Sándor Ágya, Polgár János Meszlen, Bajcsy György ev. ref. lelk. Duna-Mócs, B. Kovács József Végvár. **1894-re:** Szilágyi László ev. ref. lelkész K.-Szt.-Király. **1895—1896-ra:** Goldberger János ág. h. lelk. Kl.-Varannó, dr. Mezei Ödön Székely-Udvarhely. **1894—1895-re:** Szutorisz Frigyes ev. főg. tanár Eperjes. **1898—1896-ra:** Horváth István ev. ref. lelk. Bürkös. **1892—1896-ra:** Solymossy Endre ev. ref. koll. tanár Székelyudvarhely. **1898—1894-re:** Trnnyik János ág. h. ev. lelkész Tápió-Szt.-Márton. **1894—1896-ra:** Sarkadi ev. ref. egyház.

6. Előfizetés Szemlére: bpesti egyetemi könyvtár 4 frt, Révai Leó Budapest 3 frt, Herczeg Odescalchi Gyuláné Budapest 4 frt, Gibben Albert könyv-árus Kolozsvár 4 frt.

7. Herczegszőlősi kánonokra: Szentpéteri Sámuel ev. ref. lelkész Pelsőczön 50 kr.

Összesen befolyt 550 frt 50 kr.

Budapest, 1897. február 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztáros.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG kiadásában megjelentek a **HORNÝÁNSZKY** könyvkereskedésében Budapesten, (Akadémia bérháza) kaphatók:

1. **Zsilinszky Mihály**: A linzi békekötés. Ára 3 frt 20 kr.
2. **Szeremley Sámuel**: Szőnyi Benjámín és a hódmezővásárhelyiek. Ára 1 frt 80 kr.
3. **Károli-Emlékkönyv**, szerk. **Kenessey B.** Ára 1 frt 20 kr.
4. **Zsilinszky Mihály**: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai II. és III. kötet. A II. kötet ára 4 frt, a III. kötet ára 4 frt.
5. **Révész Kálmán**: Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. Ára 80 kr.
6. **Sztehlo Kornél**: A polgári házasságról. Ára 20 kr.
7. **Szász Károly**: A prot. egyház viszonya a társadalmi kérdésekhez. Ára 20 kr.
8. **Fejes István**: A prot. egyház feladata tekintettel a jelen egyházpolitikai és társadalmi kérdésekre. Ára 20 kr.
9. **Drummond H.** Természeti törvény a szellemi világban. Ára 1.50 kr.
10. **Luthardt**: Előadások a keresztyénség erkölcstanáról. Bolti ára 1 frt 50 kr., tagoknak 1 frt.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság népies kiadványai:

Ócska biblia	4 kr.	A vadosfalvi pap	4 kr.
A gályarabok története	4 >	Nádasdy Tamás grófék háztája	4 >
A Barkóék árvája	4 >	A vasárnap megünnepléséről	8 >
Avízözön. Légy hív mind halálig	4 >	Két püspök anyja	4 >
Bethlen Gábor fejedelem	4 >	Névtelen hősök	4 >
A talált gyermek	4 >	Ilonka	4 >
Huszár Gál	4 >	Egy öngyilkosjelölt	4 >
A vége jó, minden jó	6 >	Egy eltépett biblialevél	4 >
Az igaz és hamis gyöngy	6 >	Földi mennyország	4 >
Dévai Biró Mátyás	4 >	Livingstone Dávid utazásai és felfedezései	4 >
Testamentom	4 >		
A bibliás asszony	4 >		

1896-ban kiadott füzetek:

Nővérek	4 kr.	A falu árvája	4 kr.
Aranka története	4 >	Jó az Isten	4 >
Gusztáv Adolf és a «Gusztáv Adolf-egylet». — Bálint Mihály	4 >	A képviselő úr beszámolója	4 >
A Lórántffyak	4 >	A «kék gölya» családja	4 >
Az új bíró. Ötödik parancsolat	4 >	A mi hitünk	4 >

E füzetek kívánatra utólagos elszámolás mellett a Társaság főbizománya: **Hornýánszky Viktor** könyvnyomdatalajdonos és könyvkereskedő által (Budapest, Akadémia-u.) bizományba is küldetnek a lelkész és tanító uraknak. 10 füzetnél kisebb megrendelés azonban nem bérmentesíthetik.

A M. Prot. Irodalmi Társaság vallás-erkölcsi felolvasásai címen következő munkák jelentek meg:

- I. **Dr. Pulszky Á.**: A felekezetek szerepe az államéletben. Ára 10 kr.
- II. **Dr. Csiky Kálmán**: Művelődéstörténeti rajz a hit és babona multjából. Ára 20 kr.
- III. **Petri Elek**: A vallás szerepe a mindennapi életben. Ára 10 kr.
- IV. **Kenessey Béla**: Női jellemképek a bibliából. Ára 20 kr.
- V. **Szász Károly**: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság közelebbi feladatairól. Ára 10 kr.

E felolvasások egy kötetben is megkaphatók. Az öt felolvasást egybefoglaló kötet ára 60 kr.